

SZABOLCSI MIKLÓS

NACIONALIZMUS ÉS A LEGÚJABB MAGYAR IRODALOM NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

(*Vitaindító tézisek*)

1. A múlt század kilencvenes éveiben és a század első évtizedében induló írók a „történelmi Magyarország” képzetében, — s egy bizonyos kurucos-ellenzéki nacionalizmusban nőttek fel. Innen érthető a Nyugat-nemzedék egyik ellentmondása: polgári Magyarorszáért, nemzetiségek egyenjogosításáért küzdeni, de mindezt a történelmi Magyarország határain belül, a „szentistváni Magyarország” alapjában feudális nemzetfogalmán belül. Művükben mindvégig ott él az ellentmondás, hiszen Adytól és Móricztól Juhászsig és Karinthyig az ifjúkori években ilyen nacionalista szellemi hatások érték őket.

2. A századeleji magyar nacionalizmus kettős arca: védekező (az osztrákokkal szemben) és támadó (a nemzetiségekkel szemben). Az ebből adódó problémák és ideológiai formulázások; egyfelől a „társtalan magyarság”, másfelől a „harminc milliós magyarság” és a „magasabbrendű magyarság”. — A századeleji nacionalizmus másik problémája: polgári jellegű-e már vagy még nemesi jellegű? Az eddigi megállapítások szerint polgári jellegű; a magunk véleménye szerint a századeleji nacionalizmus alapvonásaiban konzervatív, dzsentroid jellegű (ez a jellege még érezhetőbb a húszas évek első felében). Evvel is ellentétben áll a polgáribb jellegű (polgári nemzetállam megteremtésére törekvő) román, sőt szlovák nacionalizmussal.

3. A magyar polgári haladásért folytatott küzdelem ezért szükségképpen küzdelem a nemesi-dzsentroid jellegű magyar nacionalizmus ellen is. Ennek a harcnak eredményei; kimagasló alakja Ady Endre, aki megtalálja az utat a negyvennyolcasságtól a radikalizmuson át a szocializmusig is. A küzdelem sajátos ellentmondásai: *a*) a legkövetkezetesebben a polgári átalakulásért s a nacionalizmus ellen harcolók is belül maradnak és fogva tartja őket a „történelmi Magyarország” eszméje (Ady, Jászi); *b*) a polgári átalakulásért folytatott küzdelem szembeállítja képviselőit igen széles, nacionalizmustól fertőzött rétegekkel, a középrétegek nagy részével. A „nemzetietlenség”, az „idegen származás” stb. problémája; a polgári radikálisok hajlama bizonyos kozmopolitizmusra (Mitteleuropa-kérdés). E sajátos feszültségek és ellentmondások, mint az irodalom fejlődését elősegítő és gátló tényezők jelentkeznek: Ady lírájának

feszültsége és ellentmondásai, nemzeti és polgári ötvöződése költészetében; Juhász Gyula s kettőssége: mélyen fekvő nacionalista, sőt misztikus magyarságelemeinek küzdelme haladó, a szocializmussal rokonszenvező magatartásával és nézeteivel. Kosztolányinál az ifjúság és a „boldog békeidők” iránti nosztalgia, mint egyúttal a történelmi Magyarország iránti nosztalgia is; Babitsnál a mindvégig megőrzött konzervatív-liberális nemzetfogalom. Móricz Zsigmond bonyolultabb útján a nacionalista színezetű nézeteknek — nemegyszer ifjúkora konzervatív nacionalizmusának felbukkanása. Bizonyos fokig összefügg, de el is válik ezektől a politikai-ideológiai problémáktól a Nyugat nagyjainak törekvése egy új s mégis gyökeresen magyar irodalom (nyelv, kifejezőkincs, forma) kialakítására. Az út a legtöbbször — általánosítva — ezeken a fejlődési fokozatokon át vezet; nemzeti-epigon formák — idegen (franciás) hatás megmagyarosítása — új, magyar s korszerű forma teremtése.

4. 1915—16-tól fellépő új jelenségek: *a*) a magyar nacionalizmus felerősödése a politikai és harctéri események következtében; egy új, szociális aláfestésű, agresszív nacionalizmus jelentkezése széles kispolgári rétegekben, kultúrában, irodalomban (pl. Új Nemzedék, A Cél; Szabó Dezső, mint az új áramlat legelső magas színvonalú képviselője s megszólaltatója), *b*) ugyancsak a világháború eseményei következtében kialakul a „tragikus magyarság” képze, mint objektív kifejezője annak az elgondolásnak, amely szakítani akar a német szövetséggel s az osztrák függőséggel, de nem szánja rá magát a nemzetiségi kérdés gyökeres megoldására, a szomszédnépekkel való összefogásra (Oláh Gábor, Kosztolányi stb.). A „tragikus magyarság” képze objektíve a forradalmasodás előkészítője is lehetett; másoknál az 1919 őszi fehérterror elfogadásához visz.

5. A két világháború közti magyar szellemi életnek egyik meghatározó vonása, alapvető jellegzetessége a magyar nacionalizmus nagyszabású, általános eluralkodása. A nacionalista hullámok időbeli tagolása: 1919—21 közti időszak: hangos, agresszív, szociális aláfestésű nacionalizmus; 1924—1934: uralkodóan liberális-konzervatív jellegű nacionalizmus; 1935-től erősebb szociális demagógiájú, egyre inkább elterjedő nacionalista közhangulat. A harmincas évek végétől kialakul egy nemzeti függetlenséget védő, németellenes jellegű nacionalista mozgalom, széles népfront alapon; ennek megítélésében árnyaltaknak kell lenniük. — A határkérdés szerepe a nacionalista alaphangulat kifejlődésében, állandó jelenlétében; a helyes álláspont nehézségei.

6. A hivatalos, konzervatív jellegű nacionalizmus mellett (Herczeg Ferenc) fellép egy jobboldali jellegű reform-nacionalizmus is, amely a kispolgári fiatalság, értelmiség elégedetlenségét, lázongását tükrözi. Az ilyen alapon megalakult egyesületek, körök, csoportok fő ideológusa s mestere mindvégig Szabó Dezső; mellette Ady, Móricz, Kodály számítanak mesterekül. Az irodalom, a tudomány számos képviselője nő fel ezekben a jobboldali reform-nacionalista, radikális mozgalmakban; egyesek közülük a „népi” moz-

galomhoz jutnak el (pl. Fėja Géza), mások az uralkodó konzervatív nacionalizmushoz, ismét mások a szélsőjobboldalhoz.

7. A „népi” írók mozgalmában és más csoportosulásokban, körökben fellelhető harmadik-utas nacionalista elképzelések. (A „népi” mozgalmon kívül pl. a karácsonyizmus, a szellemtörténet egyes változatai.)

8. Az ún. urbánus-népies ellentét kérdése. Az ellentét gyökerei a Nyugat megindulásának idejére nyúlnak vissza; kiéleződik 1919 után, amikor a magyar irodalom egy konzervatív-nacionalista, egy liberális-radikális s egy következetesen forradalmi részre szakad. Az 1920-as évek végén a fiatal jobboldali radikálisok és az ifjú-radikálisok, liberális reformerek (Előőr — Századunk, A Toll) ellentéte már teljes egészében mutatja a problémát, amely a „népi” mozgalom idején ismét megfogalmazást kap. — A marxizmus szempontjából mindkét álláspont téves; egyaránt egy-egy kispolgári álláspont képviselői; Révai József bírálata erről 1938—40-ben és 1945—48-ban. Az urbánus-népies ellentét továbbélése napjainkban: *a*) a disszidensek körében kiéleződött a vita a „népi” mozgalom egyes vezetői és résztvevői (Kovács Imre) és a polgári radikálisok (Ignotus Pál) között, *b*) irodalmi életünkben érezhető nyomai: írók nem világnézeti-eszmei alapon, hanem származás szerinti osztályozása; hol a „népi”, hol a liberális-kispolgári ideológiák kritika nélküli rehabilitálása; a polgári ideológia veszélyének beszűkítése annak egyik vagy másik formájára (jelenleg pl. „polgári veszély”-en elsősorban liberális jellegű polgári ideológiát szokás érteni).

Az urbánus-népies ellentét egyik komoly kérdése a kommunista irodalommal való viszony kérdése. A jobboldali nacionalista csoportok mindvégig az „urbánus” szárnyhoz számították a szocialista eszmeiségű irodalmat; ez álláspont kialakulását elősegítette egyrészt bizonyos radikális-szociáldemokrata jellegű bizalmatlanság a „népi” mozgalommal szemben még annak legprogresszívebb szakaszában is, másrészt a kommunista irodalompolitika bizonyos szektás merevsége (egészen 1936-ig) a „népi” szárnyal kapcsolatban. Ugyanakkor a kommunista irodalom legjobb csoportjaiban, elsősorban a szovjetunióbeli emigrációban kialakult népközelség és eszmeiség, érthetőség, plebejus indulat és forradalmiság egysége (pl. Karikás Frigyes, Zalka Máté).

9. A magyar nacionalizmus irodalmi megnyilvánulásainak problémakörébe tartozik egy ma is élő kérdés: a magyar irodalom és a külföldi irodalmak viszonyának kérdése. Általánosítva, két élesen ellentétes felfogás ismerhető fel: az egyik a magyar irodalmat saját öntörvényű fejlődésének törvényei szerint, kizárólag vagy a magyar népköltészet, vagy a magyar hagyományok útján tartja továbbfejlesztendőnek s egy sajátosan magyar műforma, magyar nemzeti jellegre épülő irodalom kialakítására tör; a másik a magyar irodalmat teljes egészében bele akarja kapcsolni a világirodalom áramába, saját jellegzetességeit minél jobban háttérbe akarja szorítani, s a korszerűség, a modernség, a legfrissebb vívmányokkal való állandó együttthaladás szükségességét han-

goztatja. A két világháború közti művekben talán így fogalmazható meg az el-
lentét: Móricz vagy Márai? A külfölddel való együttthaladás következménye a
gyakorlatban természetesen a nyugati irodalmakhoz való szoros kapcsolódást
jelentette. Bár a kérdés helyes megoldása elvileg-elméletileg világos: a marxista
esztétika többszörösen is választ adott rá, s a külföldi irodalmakkal való
együttthaladás útját a szocialista eszmeiségű (szovjet, népi demokratikus,
haladó nyugati) irodalmakra való támaszkodásban jelölte meg, a kérdés vitája
napjainkban is folyik, — mind a fiatal költőkkel kapcsolatban, mind a nyugati
irodalmakhoz való viszony kérdésében, mind a nemzeti jelleg meghatározásá-
ban. Ma is, megítélésem szerint, egyaránt fenyeget a provinciális önteltség és
bezárkózás veszélye (ez elsősorban a „népi” mozgalom egyes tagjainál és
hatásuk alatt levőknél), mind a polgári ideológiák beáramlásának tág teret
engedő liberalizmus, kozmopolita elvtelenség (kritikai életünkben, fiatal íróink
egy csoportjánál, irodalmunk polgári humanista szárnyánál).

10. Ehhez a kérdéscsoporthoz tartozik annak vizsgálata, hogy irodalom-
történetben és irodalomkritikában milyen különleges kapcsolódásai, beszűrő-
dései vannak a nacionalizmusnak. Nem beszélve a kirívóan, világosan kimutat-
ható nacionalista, sovinszta hatásokról (Császár Elemértől Féja Gézáig),
vannak bonyolultabb, finomabb jelenségek is, amelyek bizonyos fokig napjaink-
ig is elhatnak. Gondolok egyes alkotók jellemzésénél (ismét csak Juhász
Gyula lehet a példa) a „magyar” vonások olyan hangsúlyozására, amelyek
egyéni vagy a korszakból folyó európai áramlatokra jellemzőek; s gondolok
másfelől a napjainkig folyó verstani vitára, amely egy századok óta meghono-
sodott verselést bélyegez idegennek és ártónak egy „magyaros” ellenében.

11. A nacionalizmus elleni következetes küzdelem hordozói voltak —
nehéz körülmények és időnkénti kisiklások ellenére is — a kommunisták:
olyan formában is, hogy felvették a harcot a nacionalizmus megnyilvánulásai
ellen; s olyan formában is, hogy az igazi nemzeti értékre irányították a figyel-
met. (Az 1940-es években pl. az Új Hang kiemelkedő szerepe s a magyar iro-
dalmi folyóiratok közül egyedül helyes álláspontja.) Nem véletlen, hogy a
korszaknak mindennemű nacionalizmustól leginkább mentes, nemcsak elmé-
leti írásaiban, hanem lírájában is legtisztább költője a magyar munkásosztály,
a párt neveltje: József Attila.

HOZZÁSZÓLÁSOK

BARTA JÁNOS

Somogyi Sándor referátuma viszonylag rövid terjedelme ellenére egész korszakot igyekezett átfogni. Az ilyen referátumnak szinte szükségszerűen az a sorsa, hogy a hozzászólók ki akarják egészíteni. Az én hozzászólásom is elsősorban arra fog irányulni, hogy kiegészítéseket tegyek Somogyi elvtárs gondolatmenetéhez. Előzőleg azonban legalább néhány szóban szeretném elmondani, hogy a referátumot ennek ellenére jónak, tartalmasnak és gondolatébresztőnek tartom. Talán eszmei vonalvezetésében nem volt eléggé markáns; és azzal, hogy a kérdéseket inkább az írók és nem az eszmék, a tartalmak felől közelítette meg, némi zavart is előidézett. Gondolok arra, hogy itt-ott időrendi kételyek támadtak az emberben, és gondolok főleg a legfontosabb kérdésre, amire azonban ezúttal magam sem óhajtanék kitérni, tudniillik az úgynevezett irodalmi Dák-pártnak vagy efféle irodalmi csoportosulásnak túlságosan korai bevezetésére a történelmi fejlődésbe. Somogyi elvtárs ezzel az elnevezéssel már az 1850-es évek derekától fogva operál, holott a tüzetesebb irodalomtörténeti tanulmányozás révén kimutatható, hogy ilyenfajta csoportosulások — akár elvi, akár baráti, akár egyéb alapon — csak később jöttek létre a magyar irodalomban. Ez a túl korai szerepeltetés tehát a történelmi tények világánál valószínűleg nem igazolható.

Magánál a referátumnál maradván, talán azt említeném még meg, hogy kissé tisztázatlan és szintén az időrend szempontjából bizonytalan volt az úgynevezett „nép-nemzeti” elnevezés használata, és ugyanezen elnevezés alapján bizonyos fejlődési vonalaknak, a nacionalizmus és ellenacionalizmus harcának beállítása. Nyilvánvalóan a „nép-nemzeti” elnevezést sem lehet korlátlanul használni a korszak egészére, de főleg az első évtizedeire nem, amelyekben — ha jól emlékszem — Somogyi elvtárs szintén használta már. A referátumon rendkívül tartalmas és gondolatébresztő volta mellett is éppen a mondott okokból végighúzódik bizonyos fejlődésbeli tisztázatlanság.

Még mindig a referátum mellett maradván, hadd említem meg azt a többé-kevésbé magától értetődő körülményt, hogy a tárgyalt korszak más természetű a felvetett probléma szempontjából, mint amilyen a reformkor volt, amelyről Tóth Dezső referátumát hallottuk. A reformkorban kb. az a helyzet, hogy a nacionalizmus problémaköre szempontjából egy alapjában pozitív korszak többé-kevésbé negatív kísérő hangzatait kellett az előadónak számba vennie. Így a korszak lényegéhez és főbb fejlődési irányaihoz közelebb tudott maradni, mint amennyire ezt a mai referátum szerzője tehetette. Mégpedig egyszerűen azért, mert a most tárgyalt korszak első felében, kb. 1870-ig — amint a referátumból is kiderül — annak, amit a kor mértékével nacionalizmusnak lehet felfogni, többé-kevésbé még pozitív szerepe van és létrejöttét a történelmi körülmények indokolttá is teszik. Utána azonban néhány olyan évtized következik, amelynek a mi felvetett problémáink szempontjából alapvető áramlata, fő vonala már szinte negatív. Ha itt a történelmi sorrendet követnénk az ábrázolásban, körülbelül ahhoz a megoldáshoz kellene folyamodnunk, amelyet ő is próbált megvalósítani, hogy egy többé-kevésbé negatív fejlődési iránynak olykor-olykor felbukkanó pozitív kísérő zengzeteit próbáljuk számba venni.

Itt azonban ezenfelül még az előtt a nagy nehézség előtt állunk, hogy ezek a pozitívumok is nagyon problematikusak.

Amikor a reformkor nemzeti problémakörét vizsgáljuk, azt állapítjuk meg, hogy volt ennek a gondolkörnek egy felfelé ívelése, mintegy csúcspontja, amikor a magyar nemzeteszmé európai magaslatra emelkedett, európai tartalmakkal gazdagodott, és éppen ezért tudott áttörni egy szűkkörű pejoratív értelemben vett nacionalizmus korlátain. Mindannyian ismerjük Kölcseynek, Eötvösnek, Vörösmartynek azt az európai, humanista színezetű nemzet-elgondolását, amely ennek a kornak valóban uralkodó jegyét adja meg.

Viszont ami 1849 után pozitívum gyanánt létrejön, tehát Aranyék, Gyulaiék, Jókaiék nemzeteszméje és nemzetelgondolása, vagy az az ember-és világszemlélet, amelyet én eszményítő realizmusnak szoktam nevezni, tehát amit Somogyi elvtárs Aranyék lélektani, moralizáló realizmusának nevezett, ez a maga korában kétségtelenül pozitív jelenség, és magyar szempontból hullámhegyet jelent, de nem annyira európai és nem egyetemes emberi érvényű, mint amilyen volt a Kölcsey-, Eötvös- és Vörösmarty-féle humanista nacionalizmus a maga idejében.

A kor tehát olyan nemzeteszmét és emberideált alakított ki, amely amikor még pozitív is, már arra van ítélve, hogy mihelyt megszűnnek azok a történelmi körülmények, amelyek létrehozták, abban a pillanatban időszerűtlenné válik. Nem olyan pozitívum tehát, amit a következő évtizedek pejoratív értelemben vett nacionalizmusával szemben ellensúly vagy hatékony ellenpélda gyanánt tudnánk szembeszegezni.

Mégis az európai irodalmak ismerői tudnak arról, hogy ez a fajta ember-szemlélet és ez a fajta erkölcsi eszmeiség akkor sem szorítkozik kizárólag a magyar irodalomra. Vannak a korabeli német irodalomnak ún. poétikus realistái között megfelelő párhuzamai, de vannak egyebükt is; azonban bárhol fordul elő, mindenütt kényszerű társadalmi körülmények nyomása alatt jön létre, s így erősen korhoz kötött jellegű. 1870 után pedig az a pozitívum, amelyet a rossz útra tért nacionalista eszmekörrel szembe lehetett volna szegezni, valóban csak csírákban volt meg, magyar földön rendkívül nehezen tudott kialakulni. Gondolok itt arra a két problémakörre, amelyeket emlékezetem szerint Somogyi elvtárs is érintett. Az egyik a század vége felé erőteljesebben jelentkező polgári radikális eszmevilág, amelynek van bizonyos nemzetfeletti koncepciója és amely többé-kevésbé kapcsolatban is áll bizonyos egykorú európai törekvésekkel, bár európai szempontból elkésettnek mondható. Ez legalább a század végére többé-kevésbé szilárdan meg tudja vetni lábát a magyar szellemi életben.

Viszont a másik pozitív ellensúly, amelyet ennek a korszaknak kisikló nacionalizmusával szembe lehetett volna állítani, ti. a munkásmozgalmakkal, a proletármozgalmakkal kapcsolatos szocialista eszmeiség, magyar földön legalábbis a közvélemény szélesebb köreiben — az 1870-et követő időkben még csak első harcait vívja azért, hogy egyáltalán elismerjék a megjelenését. Nem tudja tehát azt a szerepet játszani ellensúly gyanánt a magyar nacionalizmussal szemben, amit a XX. században, a proletárforradalmak korában már jogosan játszani tud.

Hogy befejezzem a referátumhoz fűződő gondolatmenetet, Somogyi elvtárssal egybehangzóan, de nyomatékosabban emelném ki, hogy a jelzett időszak végére ezek a bizonyos antinacionalista erők és szempontok annyira gyülekeznek már a magyar irodalomban, előzményeik az 1880-as években fel-

lépő polgári realistáknak vagy elemző realistáknak az eszmei alapjaiban annyira adva vannak, hogy mire ez a korszak lezárul, lényegesen más harci helyzetet látunk, mint amilyennel a kiegyezésnek nekiindult a magyarság. Ekkorra a szellemi és irodalmi fölény kétségtelenül ezeké a modernebb, a nacionalizmussal szembenálló csoportoké. Ez teszi lehetővé azt, hogy a Nyugattal és Adyval azután ez a harc valóban a maga nagy méreteiben tudjon fellobbanni. Ennyit magáról a referátumról.

Most ígéretem szerint még néhány, többé-kevésbé csak vázlatosan jelzett kiegészítést tennék.

Azt hiszem, Somogyi elvtárs is egyetért velem abban, hogy ha kicsit tüzetesebben vizsgáljuk a korszakot, akkor nemcsak ezeket a — hogy úgy mondjam — ökölrel megfogható nacionalista jelenségeket kell szemügyre vennünk. Ebben a korban különös gyakorisággal találkozunk azzal, hogy az ilyesajta áramlatok, magatartások stb. — ahogyan a marxizmus nyelvén szoktuk mondani — áttételesen nyilatkoznak meg. Tehát van ebben a korban álcázott, vagy áttételes nacionalizmus is, amely eszmeileg nem kiabál, nem harsog, ellenben az írói szemléletet, az írói magatartást formálja olyanná, hogy az akarva vagy akaratlanul mégis csak bizonyos nacionalista irányok és előítéletek felé viszi az irodalom produkcióját. Néhány esetben persze ez a nacionalizmus nem is tulságosan álcázott, transzponált. Ilyen félig álcázottan nacionalistának tartom — amiről a referátumnak még rövid terjedelme ellenére is szólnia kellett volna, az irodalmi társaságok politikáját, magatartását, az irodalmi életben betöltött szerepét. Ha a magyar nacionalizmusnak voltak ez időben hatalmi bástyái, akkor ezek között az Akadémia, a Kisfaludy Társaság, majd később a Petőfi Társaság feltétlenül jelentős szerepet töltött be. Erről nem kell bővebben beszélnem. Nyilvánvaló, hogy tagválasztásukban, irodalmi díjaik, pályatételeik kítűzésében, könyvkiadási programjukban vagy nyíltan, vagy burkoltan nacionalista, többé-kevésbé elavult irodalmi ideológiák talaján álltak. Tanulságos volna megnézni pl. ebből az időből ezeknek a társaságoknak ún. külső tagválasztásait is. Én többször is azt tapasztaltam, hogy aki külföldön lealkonyulóban volt, mint nagy tudós, vagy nagy költő, az többé-kevésbé számíthatott rá, hogy a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjai sorába fogja választani. Tehát ebben sem járt a korabeli Európa színvonalán.

Hasonlóképpen, de már nyíltabban nacionalistának érzem a kor irodalomelméletét és esztétikáját. Természetesen elsősorban az e korszakban az esztétika-professzorságot betöltő Beöthy Zsolt alakjára gondolok, akit a magyar nacionalizmus hirdetői között feltétlenül kiemelkedő hely illet meg. A tájékozottak számára elég csak a sokat emlegetett volgai lovasra utalnom, aki az egész magyar irodalomtörténeten végigvonul és viszi magával az őshaza levegőjét. De utalnom kell Beöthynek az Irodalmi Ritkaságokban hozzáférhető esztétikai és irodalomelméleti előadásaira is, amelyek ugyanazt a jelenséget mutatják, amelyről Tóth Dezső a reformkorral kapcsolatban beszélt, hogy tudniillik az esztétikai kategóriák többé-kevésbé mind háttérbe szorulnak, s helyüket egyszerűen nemzeti, politikai jellegű irodalmi kategóriák foglalják el. Ezen az irodalomelméleten a középiskolai tanárság nemzedékei nevelkedtek, úgyhogy jelentős szerepe van a kor nacionalista levegőjének kialakulásában.

Ebben a bizonyos álcázott vagy transzponált nacionalizmusban látom többé-kevésbé ludasnak az ún. népszínművet, mint műfajt, és annak egész

népszerűségét, kapcsolatban a kor színházi viszonyaival. Lehet, hogy maguk a népszínmű-szerzők nem mindig voltak tudatosan nacionalisták; de jellegzetesnek tartom, hogy a népszínmű színházi meggyökereztetésében nagy szerepe éppen annak a Rákosi Jenőnek volt, aki később mint publicista, a legszélsőségesebb magyar nacionalizmust prédikálta.

Visszatérve a népszínműre, annak primitív, röghöz — nem a tényleges, hanem képzelt röghöz — tapadó szemlélete, bizonyos vélt nemzeti vagy paraszti sajátságok glorifikálása, az idilli szempont: mindez tulajdonképpen arra dédelgetett és arra ösztökelte a közvéleményt, hogy a maga nacionalista illúzióiban minél erősebben megrögződjön.

Szintén a többé-kevésbé burkolt nacionalizmus jelét látom az irodalomban több helyen felbukkanó — hogy úgy nevezzem — nemzetiségi idillben, amikor a magyarság és valamilyen nemzetiségi csoportok, vagy egy magyar és egy nemzetiségi főhős vagy család békés együttélésének idilli képét csillogtatja meg az irodalom a közvélemény előtt, egy olyan korszakban, amikor ez a békés együttélés a valóságban nagyon-nagyon furcsa formákat öltött.

Ilyesmire említtem meg példának Tolnainak *Az új főispánját*, ahol a magyar—román probléma mindössze egy szerelmes párnak és a köréjük szövődő főúri intrikának a szemszögéből jelenik meg. De — bár megfelelő kritikával végig kellene még vizsgálni ezt a kérdést — úgy érzem, mintha még Mikszáthban is ott derengene ennek a bizonyos nemzetiségi idillnek az illúziója. Gondolok arra az Emlékezések kötetben közölt fogarasi tárgyú cikkére (*Az én kerületem*), amelyben a fogarasi választói közötti teljes felekezeti és nemzetiségi békéről beszél, de ennek egy-egy nyoma egyéb írásaiban is felcsillan. *A Beszterce ostromában* a magyar-szlovák nemzetiségi harcok egy romantikus motívummá, a két Gregorics-testvér egymásra-licitálásának egyik elemévé kicsinyednek. Nagyon jól tudom, és szeretném hangsúlyozni, hogy ez nem jelenti azt, amit Mikszáth valóban látott; publicisztikájában és személyes vallomásaiban élesebben nyilatkozik a kor problémáiról, mint szépirodalmi alkotásaiban.

Befejezésül azt szögezem le, amit már előbb kifejtettem, hogy a nacionalizmus és az ellenerők harca ebben a korszakban csak kb. az utolsó évtizedre válik egyenlő erőkké válott harccá, csak akkortól fogva van kilátás arra, hogy az antinacionalista eszmékör valóban diadalmaskodhatik.

SZIKLAY LÁSZLÓ

Ha a reformkor magyar nacionalizmusával kapcsolatban azt mondtuk: a szomszédnépek, nemzetiségeink hasonló törekvéseinek alapos ismerete elmélyíti, árnyaltabbá, precízebbé teszi a magunk megismerését — akkor ez a Somogyi Sándor szép tanulmányában érintett korszakokra még fokozottabban áll. Nemcsak azért, mert pl. a magyar és a szlovák fejlődés között főleg az önkényuralom idején igen sok a párhuzamos vonás, hanem elsősorban azért, mert a magyarság s a nemzetiségek nacionalizmusának fejlődése tulajdonképpen ebben a két korszakban lesz egymással állandó kölcsönhatásban; a kettő egymás nélkül el sem képzelhető. A XIX. század második felében lesz mind a magyar, mind pedig a szlovák, román, délszláv, sőt a német irodalomban is az a kényszerképzet úrrá, hogy közös történelmünk állandó

egymás ellen vívott harcok sorozata, semmi más; a hatvanas évek átmeneti közeledési kísérletei után ekkor alakul ki az a nézet, hogy a magyarság s a vele egy államban élő nemzetiségek között csak gyűlölködés képzelhető el. A korszak magyar írója csak egységes magyar nemzeti országnak tudja elképzelni a hazát, amelyben él, s ha el is tud jutni arra az etikai magaslatra, amelyről az erőszakos elnemzetlenítést helytelennek tartja, szellemi szupremáciánkról álmodik, amelynek asszimilációs ereje van, amely a nemzetiségeket nyelvileg is, pszichológiailag is hozzánk tudja édesgetni. Ebből a szempontból az ötvenes évek végének, a hatvanas éveknek — és a századvégnek a magyar irodalmi nacionalizmusa között legfeljebb csak árnyalati különbségek vannak. Az új földesúr írója nemcsak a Habsburg-uralmat s az azzal együttjáró osztrák hivatalnok-réteget nézte a magyar föld asszimiláló erejébe vetett hit illuzionizmusával: „A magyar földnek isteni ereje van magyart teremteni. Magyarrá lesz, aki erre a földre lép” — írja Jókai 1896-ban a „Magyarország vármegyéi és városai” c. sorozat I., Abaúj-Torna vármegyét és Kassát tárgyaló kötetének *Bevezetésében*. Állításának igazolására már nemcsak az Ankerschmidteket hozza fel például, hanem a germánokon kívül a kunokat, tatárokat, bolgárokat, jászokat, neugorokat, törököket, a latin klasszicitást, német tudományosságot, amelyből szerinte mégis diadalmasan emelkedett ki a „magyar szellem”. 1896-ban pedig már lezajlott a kolozsvári Memorandum-per, Túrócszentmártonban végképp fel akarták számolni a közös haza patriotizmusának még a legutolsó nyomait is, a hazai szlovákok, románok, délszlávok értelmisége a külföldhöz fordult a magyarosítás ellen segítségért. Az 1895 augusztusában lefolyt nemzetiségi kongresszus határozati javaslata szerint a nemzetiségeknek nincs más törekvésük, — ahogy azt KEMÉNY G. GÁBOR szöveggyűjteményében olvashatjuk — mint hogy: „... megvédjék magukat a veszély ellen, amely már tényekkel igyekszik megsemmisíteni a Magyarországbán többségben lévők létfölteleit...” Ugyanakkor az ország magyar anyanyelvű lakosságának túlnyomó része Jókaira hallgatva a nem magyarok magyarrá levésének ábrándjaiban ringatózik a milléniumi ünnepek görögtüze idején. De talán nincs is példa a világtörténelemben a névváltoztatásoknak akkora tömegére, amennyit a Magyar Heraldikai Társaság kiadásában megjelent „Századunk névváltoztatásai” c. kiadvány tartalmaz. Átlapozása igen tanulságos: — arra az eredményre vezet, hogy amit a század első felében a nem magyar eredetű nemesség részéről tapasztalhatunk, az később a társadalom más rétegeire, főleg a hivatalnok értelmiségre, majd a polgárságra is kiterjedt. Nagyon egyoldalúan volnánk, ha azt hinnők, hogy az elmagyarosodás ekkora tömege kizárólag csak a kormányzat erőszakos politikájának az eredménye volt: nyilvánvaló, hogy más — gazdasági, társadalmi és lélektani tényezők is közrejátszottak benne.

Ha az irodalom szemszögéből vizsgáljuk ezt a problémát, akkor bennünket elsősorban azok a lélektani tényezők érdekelnek, amelyek az országnak 1867 utáni gyors ütemű iparosodása következtében erősen gyarapodó *polgárság* asszimilációját elősegítették. Van-e közte és a Jókai diktálta, Somogyi Sándor tanulmányában is említett nemesi nemzetszemlélet továbblétele között valami összefüggés? — Van! Azzal, hogy a hanyatló középnemesség utóda, a dzsentri tartotta a kezében a századvég s a századforduló felemás fejlődése idején a kormány rúdját, a fölfelé törekvő polgárság szemében a nemesség és a magyarság közé egyenlőségi jelet lehetett, sőt kellett tenni. A konjunktúra,

Budapest világvárossá növése idején viszont többek között ez teremtett nálunk nemcsak a gazdasági-politikai, hanem a kulturális életben, következőképpen az irodalomban is felemás helyzetet; szentesítette az egyébként imponáló gyorsasággal világvárossá nőtt Budapesten is a provinciát s tette ideállá a prédikátumos, címkórságos, párbajhős társadalmi elemeket akkor, amikor már másutt, egész Európa-szerte elsöpörte őket az idő.

Az a társadalmi különbség, amelyet a magyarság és a nemzetiségek, nevezetesen a szlovákok szellemi vezetőrétegei között már a reformkorban láthattunk, ebben az új korszakban is érezhető, még akkor is, ha az ott bemutatott viszony az ország gazdasági fejlődése következtében erősen módosult is. A reformkorban még csaknem kizárólag papi, tanítói sorban élő kisvárosi, falusi értelmiségből és kisiparos kispolgárságból lassan a szlovákoknál is öntudatos polgárság keletkezett, amely ugyan megmaradt a felvidéki városkák, egy Túrócszentmárton, Liptószentmiklós, Szakolca, vagy éppen Alsó-kubin provinciális légkörében, de amely a múltból örökölt konzervatív-egyházias-patriarkális szemléletet éppúgy egyesítette a modern burzsoázia gazdasági, uralmi igényeivel, mint ellenfele, a dzsentrit majmoló magyar polgár. A magyar uralkodó osztály nacionalizmusát nemzeti illuzionizmus jellemzi e korban, amely a XX. század elejére a „harmincmillió magyar” ábrándjává fajul el. A szlovák polgárság legreakciósabb írója, Sv. tozár Hurban Vajanský Kollár szláv kölesönösség eszméjét továbbfejlesztve össz-szláv birodalomról ábrándozik, amelyet a cári udvar hivatása megszervezni. Vajanský s nyomában hosszú ideig a szlovák polgárság túlnyomó többsége a magyarság egészére mint kivénült, a bukás szélén álló nemesi nemzetre tekint, csak földbirtokosait és állami, megyei hivatalnokait ismeri, akiknek szerintük nincs más életcéljuk, mint a szlovák nemzet megsemmisítése. Turgenyevre hivatkozik és a német szalonregényeket, főleg Spielhagent utánozza, amikor regényeiben, novelláiban mindig derék szlovákjai és mindig gonosz magyarjai küzdenek a végül is nemzeti hősnővé váló szép leány kezéért, vagy amikor a derék özvegynek sikerül a nemzete kérdései iránt közömbössé vált nemesurat „jó útra” térítenie... Vajanský vágyalma: visszaszlovákosítani, saját népük vezetőjévé tenni a már Kollárnál is „elfajzott fiaknak” nevezett szlovák származású nemességet. Ez anakronizmus akkor, amikor a kapitalizmus fejlődése következtében már nálunk is a munkásosztály dörömből a történelem kapuján. Vajanský merev szemlélete szuggesztív írói egyénisége következtében még a szlovák polgárság és polgári értelmiség hosszú nemzedékeire volt erős hatással, annyira, hogy a *tudat alatt* a szlovák nacionalizmusnak még a közelmúltban is észlelhető maradványaiban is meg lehetett találni. Több ízben volt alkalmunk tapasztalni, hogy a szlovák közvélemény még nemrégén is a grófok, alispánok és méltóságos urak nemzetének nézett bennünket: — ez a felfogás, természetesen, lassan, fokozatosan, a nacionalizmus mindkét oldalón való felszámolásával párhuzamosan tűnik el.

Köztudomású, hogy 1893-ban *Svetozár Hurban Vajanskýt* egy évi államfogházra ítelték s ezt ő Szegeden ki is töltötte. „Hienizmus Magyarországon” c. vezércikkéért büntették meg, amely a dualizmus korának legnacionalistább szlovák publicisztikai írása. Ezt viszont az váltotta ki, hogy a hatóság a szerző édesapja, Jozef Miloslav Hurban síremlékének a nyilvános leleplezését nem engedélyezte. Vajanský erről az esztendejéről *Z väzenia* (A fogságból) címen naplót írt, amelyben leírja azokat a személyeket is, akikkel ott találkozott. Most itt nem *Lucaciúról*, Vajanský román sorstársáról akarunk

megemlékezni; a két nacionalizmus viszonya szempontjából sokkal fontosabbak az „úri Magyarország” párbajhősei és egyéb krakélérci, akikkel a szlovák író a fogház falai között végtelen nemzetiségi vitáit folytatta. Nyilvánvaló ezekből a vitákból, hogy a két nemzet uralkodó, illetőleg vezető osztályai között az ellentét ebben az időben már áthidalhatatlan, de nyilvánvaló az is, hogy helytelen volna ezt az ellentétet merev vulgarizálással a minden ízében reakciós magyar uralkodó osztály és az elnyomott, tehát minden ízében haladó szlovák polgárság szembenállásává egyszerűsíteni. A közös feudális múlthoz kétféleképpen ragaszkodó hazai nacionalizmus kétféle megnyilvánulásának vagyunk a XIX. század második felének Magyarorszáგában az irodalomban is tanúi.

Somogyi Sándor referátuma az önkényuralom korszakával kapcsolatban említette meg sajnálkozó hangsúllyal, hogy az a plebejus-forradalmi értelmiség, amelynek az 1848-as események előkészítésében olyan jelentős szerepe volt, az abszolutizmus korszakának irodalmában, sőt később sem jutott eléggé szóhoz. Azok, akiket a hetvenes évektől kezdve a népmozgalmi irányzattal szembenálló „ellenzék”-nek neveztünk, többségükben dzsentri származásuk ellenére is a nagyvárosi szellemi proletariátus előfutárai ugyan, mégis — a társadalmi osztályukból magukkal hozott korlátaik következtében — éppen a dzsentri nacionalizmusa miatt sokszor még türelmetlenebbek, mint a „hivatalos” irányzatok képviselői. Egy-egy magányos, elszigetelt író képviseli csak e korban a nemzetiségi megbékélés álláspontját. Mocsáry a politikában, Horváth Gyula a publicisztika terén figyelmetlenné teszi a magyar uralkodó osztályt, hogy esztelen elnyomó politikájával nemcsak saját magát, hanem az egész országot is vészbe sodorja. Az írók közül egyedül a szerencsétlen sorsú, részben saját jellemhibái miatt is elszürkült Gáspár Imre látott át azon a rózsaszín ködön, amelyen a dualizmus korának magyar uralkodó osztályai természetek a nemzetiségi kérdésben maguk körül, s mondta ki bátran, hogy Trefort Ágoston nemzetiségi iskolapolitikája erkölestelen, hazánk polyglott ország, s a nemzetiségeknek is van joguk kultúrájuk művelésére. Ez akkor még pusztába kiáltó hang volt. A magyar értelmiség új nemzedékére, századunk elejének radikális fiataljaira, s az ő életművükben is elsősorban a nemzeti szemlélettel való szakításra volt szükség ahhoz, hogy az irodalomban a dualizmus nacionalizmusának a felszámolása megindulhasson.

A hetvenes évek elején a szlovák irodalomban is megindult egy kis ellenzéki csoport mozgolódása. Más, elmaradottabb viszonyok közt, mint az egykorú — nagyrészt pesti — magyar ellenzéké, de lényegében ugyanazzal a céllal: új, korszerűbb, városiasabb irodalmat akartak teremteni az illúziókban és előítéletekben megmerevedett öregk sémái helyébe. Kísérletüknek még nem volt elég társadalmi bázisa ahhoz, hogy az pozitív eredményekre vezetett volna. Egyedül Petőfi és Arany tanítványa: Hviezdoslav Országh Pál ért közülük jelentős költővé, aki azonban a századvég s a századforduló bemutatott viszonyai között magányos jelenség maradt, részben éppen azért is, mert radikális humanizmusával a mi nagy klasszikusainkra hivatkozva kért elnyomott népe számára emberi létfeltételeket. Az a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején fiatal realista szlovák nemzedék, amely Prágában a hadállásait éppen akkor kiépítő cseh polgárságtól tanulta meg a realista látásmódot és ábrázolási módszert, egyedül a nemzetiségi kérdésben nem tudott Hviezdoslavval együtt haladni. Semmi más célja nem volt, mint a csehekkel együtt az önálló nemzeti, illetőleg állami lét megteremtése —

ebben a harcában nemcsak a magyar uralkodó osztály, hanem az egész magyar nemzet ellen hirdetett háborút. Egészen 1918-ig csak Hviezdoslav fogta fel *A magyar jakobinus dalának* igazi értelmét s üdvözölte ódában Adyt, őt a „virradó idők heroldjájá”-nak nevezve.

Az egyik egész nemzet harca a másik egész nemzet ellen: — ez a felfogás lett a dualizmus korában kiéleződött nacionalista küzdelem eredménye. Hogy a két háború között s a fasizmus térhódításakor hová fajult, arról most nem szólunk részletesen. Azt azonban itt is meg kell állapítanunk, hogy ellene csak a munkásosztály tudta eredményesen felvenni a harcot. Ahhoz viszont, hogy ma teljes mértékben le tudjuk küzdeni, s mind a két oldalon fel tudjuk számolni minden maradványát, előzményeinek s egész múltjának minden részletét ismernünk kell. Ehhez szerettünk volna ezzel a felszólalással is házzájárulni.

VAJDA GYÖRGY MIHÁLY

Az előzőkhöz is szeretnék hozzászólni, és így általános szempontból óhajtanék a vitával kapcsolatban felvetni néhány gondolatot, valamint megpróbálnék kitérni néhány részletre is.

Úgy gondolom, hogy Szabolcsi Miklós tézisei közül az egyik valami olyan lényeges dolgot vetett föl — egyébként már tegnap is szó került róla —, amely vitánk egész felépítéséhez és a referátumok egy részéhez is kapcsolódik. Azt ugyanis, hogy a magyar irodalmat sokan mintegy öntörvényűnek tartják, mintegy elzártan szemlélik a világ egyéb olyan jelenségeitől, amelyeknek része, e végtel ellentétes véglete pedig úgy szeretné irodalmunkat felfogni, mint hatáskomplexumot, mint kívülről jövő irodalmi és ideológiai jelenségek hatásának eredményét.

Ez a mesterségesen felállított két végtel a gyakorlatban persze sohasem érvényesül, mégis azt hiszem, bizonyos mértékig elmondhatjuk, hogy a referátumok egy részén mutatkoznak az első típusnak egyes jelei, hogy tudniillik tételeiket nagyon erősen csak honi gyökerekből, honi jelenségekből magyarázzák, és nem térnek ki (a vita még inkább kitért), azokra az összefüggésekre, amelyek a nacionalizmus kibontakozásához nálunk is hozzájárultak. Amit mondok, már tegnap is elhangzott részben Turóczy-Trostler akadémikus, részben Kovács Endre hozzászólásában, valamint Kemény G. Gábor és Sziklay László szavaiban, akik a referátumokat nemzetiségi szempontokkal egészítették ki. A két XIX. századi referátum szorított elsősorban csak magyar vonatkozásokra, s én is azt hiszem, hogy a XIX. század vége felé — ahogyan erre már Barta János professzor is rámutatott — indokolt lett volna bekapcsolni az I. Internacionálé által felvetett problémákat, amelyeknek van valami — ha nem is nagy — visszhangjuk a magyar irodalomban. Felvetődött már tegnap, hogy az 1789-es francia forradalom nem került szóba a referátumokban. De nem volt szó a párizsi kommunéről sem, amellyel pedig Frankel Leo útján közvetlen kapcsolatunk van, sőt a magyar dráma történetében számontartjuk, hogy Szigligeti *Strike*-ja az első válasz irodalmunkban a párizsi kommuné által felvetett problematikára. Van tehát egészen konkrét anyag, amely mint a nacionalizmussal szembenálló új témakör kialakulása ide kapcsolható. Azt hiszem, ez is azok közé a szempontok közé

tartozik, amelyekkel a hozzászólások a referátumokat ki kell hogy bővítsék. Mindezt éppen azért mondom el, mert a XIX. századi referátumokat egyébként igen jóknak tartom, sazzal is tisztában vagyok, hogy az egész világirodalom egymással összefüggő és bonyolult kapcsolatokban álló jelenségeit egyszerre átfogni és egyetlen csokorban átnyújtani szinte megoldhatatlan feladat.

Klaniczay Tibor és Szabolesi Miklós referátumai — más-más módon — de általában bővebb betekintést adnak a magyar világon kívüli irodalmakba is. Ez részben a dolog természetéből következik. A régi magyar irodalom szerveesebben, a XX. századi ismét szerveesebben és egyúttal sokkal szembetűnőbb szálakkal kapcsolódik az európai irodalmakhoz, mint a XIX. századi magyar irodalom. Néhány részletre térve azt hiszem, kétségtelenül helytálló Klaniczay Tibor összehasonlítása a francia és a magyar irodalom között. A franciával szemben nálunk a klasszicizmus gyakorlatilag hiányzik és a barokkból a romantikába szinte közvetlen az átmenet. De ez nemcsak a mi irodalmunk különbözőségét mutatja a franciától, hanem azt is, hogy az európai irodalmak, ha nem is azonos, de bizonyos fokig mégis egységes fejlődés szerint saját társadalmi és történelmi körülményeiknek megfelelően másképpen reagálnak ugyanazokra a közös áramlatokra, amelyeket egy-egy irodalom értékelésénél dialektikusan tekintetbe kell venni, ugyanúgy, mint a nemzeti irodalmak speciális összetevőit. A barokktól megkülönböztetett francia klasszicizmus virágzása idején több más irodalomban is virágzott a barokk; nemcsak nálunk, s tőlünk nyugatra levő irodalmak is vannak, ahol a klasszicizmus — francia értelemben — nem fejlődött ki. Vonatkozik ez még a német irodalomra is, mert amit a német irodalomban klasszikának neveznek, stílusában és ideológiájában a francia klasszicizmussal szembenáll, általános európai vetületét tekintve pedig Goethével és Schillerrel már a romantikába nyúlik. Európai hatását tekintve még inkább, hiszen a romantika az egész európai kontinensen és Angliában számtalan hatást kap attól, amit a németek a maguk klasszicizmusának könyvelnek el. Nem is tudom, hogy a klasszicizmus francia formája hol alakul Franciaországon kívül valódi iskolává. Talán Angliában, Olaszországban, Oroszországban, de mindenesetre még nyugaton is találunk olyan irodalmat, ahol nincs meg. A felvetett párhuzam tehát a maga helyén rendkívüli módon bevilágított ugyan a dolog mélyére, egyúttal azonban felkeltette azt az igényt is, hogy megállapítsuk: nemcsak a magyar különállás jele. Ugyanígy a francia irodalomban említett romantikus „intermezzoval” kapcsolatban megjegyezhető, hogy Victor Hugo a *Nyomorultakat* Balzac halála után 11 évvel fejezte be; s így, noha a romantika valóban „intermezzo” a francia irodalomban, mégis Victor Hugoval és George Sand-nal elhúzódik csaknem a század végéig, sőt Hugo 1793-ja a párizsi kommün után keletkezik, már a harmadik köztársaság idején. Megjegyzéseim célja, hogy hevenyészett összevisszaságban ugyan, mégis megpróbáljam hangsúlyozni a kérdések bonyolultságát, egy olyan nemzetközi kérdés vizsgálatának nehézségeit, mint a nacionalizmus kialakulása egy országon belül.

Mert legyen szabad második tételként mindjárt felvetnem azt, hogy az európai történelemben alig van nemzetközibb jelenség a nacionalizmusnál. Olyan jelenség ez, amely éppen polgári, tehát az 1789-es francia forradalom után kialakuló formájában szinte egyszerre ébreszti az európai népeket franciaságuk, németiségük, magyarságuk tudatára. Victor Hugo 1793 c. regényében van egy jelenet, amelyben egy francia — azt hiszem bretagne-i — parasztasszonyt oktatnak ki a párizsi vörössipkás katonák arra, hogy ő is

francia. Ez azt bizonyítja, hogy még Franciaországban, ahol a forradalom előkészítése és a felvilágosodás ideológiailag a legmagasabb fokú volt, még ott sem alakult ki a forradalom előtt a modern nemzeti tudat, hanem csak azután. Természetes, hogy nálunk is csak ekkor indulhat meg, sajátos körülményeinknek megfelelően feudális, rendi alapon a polgári nemzetiesedés, amely azonban nyilván Magyarországon is — és ezt talán érdemes még egyszer hangsúlyoznunk — erősen összefügg az 1789-es francia forradalom által kiváltott általános eszmei mozgással, valamint a németeknél és a franciáknál is csakhamar feltűnő heves, sovínisztán túlzó áramlatokkal. Ide tartozik például az idegen irodalmi minták nemzeti köntösbe bújtatása, ami a németeknél éppúgy előfordul, mint nálunk. Már Lessing is ír a *Hamburgi dramaturgiában* olyan idegen vígjátékokról, amelyeket német környezetben, német szereplőkkel visznek színpadra, csak éppen a lelkük nem német. A magyarosítás nálunk is külsőségekkel kezdődik, a lélek egyelőre nem lesz nemzeti. Lassan azután beérünk abba a korszakba, amikor ez is nemzetivé válik, és kialakul a nemzeti romantika. Hordozója — mint a referátumok és a vita egyértelműen megállapították — még mindig a feudális osztály, de éppolyan mértékben táplálkozik a nyugati és a Kelet-Európában másutt is kialakuló romantika polgári ideológiájából, mint hazai feudális osztályalapjából.

Itt meg kell mondanom, hogy számomra még a vita folyamán sem vált világossá az az átmenet, ahogyan a rendi nacionalizmus 1790 után polgári jelleget ölt. Melyek azok a jellegzetességek, amelyek élesen elválasztják — mert el kell választaniok — Martinovicsék után és Kazinczy működése idején a magyar feudális nacionalizmust az előző fokozattól? Hiszen a nyelviség problémája már előbb is fölmerült, legfeljebb ekkor hevesebben. Talán éppen ez, az érzelmi hevesség az új, ebben tér el az új fokozat az előzőtől. De fontosabb ennél egy belső vonás — már céloztam rá —, talán a polgári problematika feltűnésének nevezhetnők, polgári kérdések behatolásának az irodalomba. E polgári problematika sokféle műfajban jelenik meg a maga újszerű polgári hangján.

Tóth Dezső találoán említette referátumában Kisfaludy Sándor *Az emberszívnek örvényei* című drámáját, megmutatva, hogy mennyire a rendi vonásokkal elkevert nacionalizmus tükröződik még benne. Ez igaz, de mennyire polgári problematikán tükröződik ez a rendi nacionalizmus! Tóth elvtárs elmondotta erről a drámáról, hogy benne egy idegen nemzetiségű, olasz származású asszonyt el akar hagyni a férje azért, mert olasz. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a férj szándékának közvetlen oka egy fiatal és igen szép magyar leányzó, s ez csábítgatja őt felesége elhagyására. Ez pedig polgári problematika. Akkor azután a férj azzal érvel, hogy a felesége úgyis olasz, tehát ő mint magyar nemes jobban illik a magyar lányhoz. A probléma pontosan Goethe *Stellájáé*, s azt hiszem, nem is véletlen hasonlóságról van szó, hanem Kisfaludy maga is erre gondolt, mikor drámáját írta. Egy polgári jellegű színművet vett mintául, egy az életből adódó helyzetet dolgozott föl, s problematikája nem a rendi irodalomra jellemző, nem a nemzeti hazafiság gondolatvilágába vág, hanem közvetlenül polgári, amelyet Kisfaludy azért helyez át rendi keretek közé, mert maga is ezek között él. Egyébként két nagy lírai sorozata, a *Kesergő szerelem* és a *Boldog szerelem* is végeredményben polgári jellegű érzelmvilágra mutat.

Tóth Dezső referátumában hangzott el az a rendkívül helyes megállapítás is, hogy Magyarországon a polgári típusú regény tulajdonképpen történel-

mi tárggyal indul el, és ez is bizonyíték arra, hogy nálunk a nemesi történelemszemlélet és az egész romantika történelmi irányultsága még a polgári műfajban is megmutatkozik. Ez kétségtelenül igaz, azzal a korrekтивummal, hogy az *Abafi*, mint az első kifejezetten történelmi regény előtt ott van a *Béltéki-ház*, ott van Kármán regénye és az *Etelka* is, amelyről a referátum bőven és rendkívül meggyőzően szólt. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a történelmi regény feltűnésének e módja sem sajátosan magyar jelenség az európai irodalomban, hiszen a XIX. század elején az első, valóban polgári jellegű regényeket Walter Scott írja, s ezek szintén történelmi tárgyúak. A polgárság tehát a forradalmi idők új nacionalizmusának lendületében — úgy látszik Európa-szerte — a történelemben keresi azokat a támasztékokat, amelyekre saját nemzeti öntudatát építheti. Walter Scott például az *Ivanhoe*-ban azt a tételt akarja nyilván illusztrálni, hogy az angolok, legyenek bár részben szász származású parasztok vagy polgárok, részben normann származású nemesek — miután a regény szerint Oroszlánszívű Richárd segítségével kibékültek — mindnyájan az egységes angol nemzetet alkotják. S ezt egy polgári ízlésű közönségre számító regényben írja, a feudalizmus színeiben, mivel a kor, melyből tárgyát veszi, a feudalizmus kora, de mégis a polgári nacionalizmus szellemében.

De nemcsak a regényben vetik föl a polgári nacionalizmus első rezdülései a történelmi műfajt, hanem a drámában is. Nem szeretnék Schillerről részletesebben beszélni, de az bizonyos, hogy ő írja meg az európai irodalomban az első olyan polgári drámákat, amelyek tárgyukat tekintve történelmiek, s amelyekben a történelmet nem pusztán valamely erkölcsi tétel illusztrálására szolgáló meseként használja föl, hanem azzal a céllal, hogy egy történelmi korszakot rekonstruáljon. Ez hennük a történelmiség, amelyhez valamilyen időszerű, mépedig kifejezetten *nemzeti érdekű* mondanivaló kifejezésének szándéka kapcsolódik. Lehet, hogy Schillernél a szándék nem tudatos, legalábbis nem lehet kimutatni sem leveleiből, sem értekezéseiből vagy feljegyzéseiből. De a problémák, amelyeket színrevitt, korának leginkább aktuális nemzeti kérdései voltak, s a hatás, amelyet kiváltott, nemzeti érzelmeket keltett fel közönségében. A megszállt Németországban írja *Az Orléanski Szűzet*, a nemzeti hős drámáját, aki felszabadítja hazáját az idegen uralom alól. A széttagolt Németországban írja meg a *Wallenstein* sorsát, aki elmulasztotta a német egység létrehozását stb. Minden történelmi drámájának megvan a maga sajátos kor-problémája, és mihelyt a német nacionalizmus, amely ezekben latensen volt jelen, szemmel láthatóan is megnyilvánul — gondolok a jénai csata utáni időkre —, Schiller drámái azonnal a nacionalista ideológia támaszai lesznek. A halott költő pedig már nem tudja megmondani, hogy gondolt-e arra a hatásra, amelyet drámái kiváltak, vagy nem. Egyébként sem számít, mire gondolt, hanem, hogy mit írt.

Ezzel a nacionalizmus nemzetközi voltának tételét is szeretném illusztrálni. Hiszen a történelmi dráma és a történelmi műfaj általában — bőven és rendkívül szépen elemezve hallottuk ezt Tóth Dezső referátumában —, nálunk is a nacionalizmus egyik támasza és talpköve lesz és marad egészen a század végéig, amikor már nemcsak a nacionalizmus, hanem a szélsőséges sovinizta uszítás eszközévé válik. Nagyjából ez a szerepe a Horthy-rendszer idején is. S amint a nacionalizmus teljes egészében a reakciót kezdi szolgálni, úgy koreszosodik el a történelmi műfajból mindenekelőtt a legmagasabbrendűnek tekintett tragédia. A század második felében szólamszerűsége és merevsége

teszi kibírhatalanná, s mennél inkább válik a késő nacionalista propaganda eszközüvé, annál többet veszít eredeti művészi formájából. Hagyományos alakjában utoljára talán Herczeg Ferenc próbált önteni bele a *Bizánc*-cal, de lényegében ez már csak steril kísérlet maradt.

A felhozott példák példák egyúttal arra is, hogy a nacionalizmus irodalmi formákon át, műfajok segítségével is terjedt. Talán nagyobb figyelmet lehetett volna szentelni a referátumokban annak a kérdésnek, *hogyan* terjedhet a nacionalizmus ideológiája műfajok és irodalmi formák útján. Többek között éppen a történelmi műfaj igen alkalmas arra, hogy a nacionalizmus ideológiájának hordozója legyen.

Somogyi Sándor referátumára csak azt az egyetlen rövid megjegyzést szeretném még tenni — mert hiszen más szempontból már hozzászóltam —, hogy Jókairól írott és egyébként igen jó, meggyőző fejtegetéseiben kissé túlságosan is szigorú mértékkel méri Jókai szabadságharc utáni szereplését, azzal a friss és — ahogy Barta János már említette — még mindig progresszív nacionalizmussal kapcsolatban, amely a veszített szabadságharc után a nemzeti öntudat ébrentartását szolgálta. Jókait nemcsak írói lelkiismerete hajtotta, hanem tudta — és ez esetben helyesen tudta mit kell írnia, amikor a szabadságharc után megírta elsősorban címükből észrevehetően aktuális célzatú regényeit, melyek az 50-es évek elején jelentek meg. Azt hiszem, az első *Erdély aranykora* volt (az „aranykor” letűnte után), azt követte a *Török világ Magyarországon* (a Bach-korszak idején), majd a félre nem érthető célzás: *A janicsárok végnapjai*. Ezek a regények Jókainak szerintem inkább javára írandók, mintsem hogy alapot adnának olyan túlságosan is fontolgató ítékezésre, ahogyan Somogyi elvtárs tárgyalta őket.

Igen kevés szó esett a referátumokban az asszimiláció kérdéséről, amely egy időben a magyar nacionalizmus egyik kulcskérdése volt és irodalmunkban nem elhanyagolható szerepet játszik. Somogyi Sándor Jókaiival kapcsolatban beszélt róla, de jelentősége Kemény G. Gábor és Sziklay László elvtársak nemzetiségi szempontokat is érvényesítő hozzászólásaiban vált világosabbá. Érdeemes volna részletesebben foglalkozni vele, mert a beolvadás vagy he nem olvadás problémája egy évszázadon át egészen századunk negyvenes éveigi, sőt akkor újult időszerűséggel, irodalmunkat foglalkoztató téma. Úgy érzem, nagyon igazuk van azoknak, akik európai távlatot kívánnak. Nagyon igazuk van azoknak is, akik bizonyos kelet-európai egységben óhajtják szemlélni a magyar irodalmat. Rendkívül érdekes lenne, ha megkísérelnék egy tanulmánykötetben bemutatni általában a kelet-közép-európai nacionalizmusok irodalmi tükröződését, különös tekintettel a mi irodalmunkra; azt hiszem, igen sok mindent jobban értenénk meg a mienkből is, szomszédainkéból is.

De különösen szeretnék még néhány szóban kitérni arra — amit egyébként a referátumok is érintenek —, hogy az osztrákokkal való szoros történelmi kapcsolataink milyen sokkal járulnak hozzá a mi nacionalizmusunk jellegéhez.

Az a tény, hogy évszázadokon át egy osztrák jellegű államegység keretében éltünk, azt eredményezte, hogy bár a magyar történelmi tudat váltig fenntartotta az önálló Magyarország képzetét s ennek egy ideig a XVIII. században, majd 1867 után ismét megvoltak a közjogi vonatkozásai is, a szabadságharc rövid ideje alatt pedig valóban önálló volt az ország, ettől eltekintve külföld felől nézve Magyarország irodalma egy politikailag nem önálló ország irodalmának látszott. A referátumokban ez igen helyesen úgy tükröződik,

hogy rámutattak, milyen rendkívül fontos szerepe van a magyar nacionalizmus kialakulásában az osztrákokkal, illetve a dinasztíával szemben való ellenállásnak. A rendi önállóság követelésében a XIX. század eleji magyar nacionalizmus egyik alapvonását ismerték fel. Figyelnünk kell azonban néhány párhuzamosságra is. Például arra a tegnap többször említett tényre, hogy Magyarországon kétszáz évig élt a barokk. Azt hiszem, ez Ausztriában is így volt, másutt pedig ez a jelenség ilyen mértékben nem található meg. Ausztriában a spanyol—olasz barokk formák osztrákos változatai virágzanak Mária Terézia és II. József koráig, a drámában még azon túl is. Az osztrák színpad a XVIII. században még a barokk színpad prototípusa. A szomszédos barokk virágzása és hozzánk is átcsapó hatása szintén hozzáadhat egy vonást a mi rendi nacionalizmusunk kialakulásának megértéséhez. A színpad és a dráma Ausztriában a XIX. század folyamán is őríz még barokkos vonásokat. Egy másik párhuzamosság az az erős politikai költészet, amely a „Vormärz”, illetve a mi reformkorunk idején Ausztriában és nálunk egyszerre alakul ki, és egymástól nem is függetlenül. Hogy a szabadságharcban az osztrákok ellen küzdöttünk, ne feledtesse el azt a tényt, hogy az osztrákok mellett is küzdöttünk, helyesebben ők is küzdöttek a mi oldalunkon. Gondolok a bécsi légióra és azokra a forradalmárookra, akik idejöttek és támogatták a magyar szabadságharcot.

Azt hiszem tehát, helyes, ha az *osztráktól* mindenütt, ahol szükséges megkülönböztetjük a *dinasztikus*at, s e szétválasztást a magyar nacionalizmus irodalmi történetének lezárásakor erősen tekintetbe vesszük. A dinasztia segítségével és támogatásával az iparilag nálunk fejlettebb Ausztriában is tovább él a feudalizmus, a feudális osztály a dinasztia bukásáig hatalmon marad. Ausztriában van feudális, dinasztikus alapú „államérzés”, mely bizonyos vonásaival a nemesi nacionalizmusra emlékeztet, s a dinasztia igyekszik ennek körébe a polgárságot is bevonni azért, hogy ne mességet adományoz a számára különösen hasznos polgároknak. A magyar nacionalizmus sajátos helyzetét ezen belül is meg kell vizsgálni, annál is inkább, mivel 1867 után, amikor az osztrák—magyar dualizmus adja meg a Habsburg birodalom államjogi keretét, az ún. nemzetiségek a magyar királyságot tulajdonképpen csak ezen belül fogadják el — annyira-amennyire. Sajnos nem ismerem eléggé a szomszéd népek irodalmát ahhoz, hogy irodalmi példákat hozhatnék fel erre. Tény azonban, hogy mihelyt a monarchia széthull, a magyar királyságot önállóan a legkisebb mértékben sem ismerik el többé. Végeredményben tehát csak az osztrákok és mi maradtunk a monarchiából, akik a trianoni revíziós propaganda értelmében szólva veszteségről beszéltek. Ennek következménye a magyar irodalom polgári-dzsenti szárnyán jelentkező nosztalgia — Szabolcsi Miklósigén helyesen célzott erre — a régi jó idők, a ferencjózsefi idők után, és ha jól tudom, ez a nosztalgia a miénken kívül csak az osztrák irodalomban jelentkezik pl. Werfelnél, Robert Musilnál, Stefan Zweignél: Die Welt von gestern. Nacionalizmusunk tehát még a Horthy-rendszer idején is mutat bizonyos rokon vonásokat az osztrák jelenségekkel. Bóka László nemrég szépirodalmi formában is megírta, mennyire tovább él nálunk a k. u. k. szellem, az előbb vázolt jelenség egy másik vetülete, de azt hiszem, szomszédaink irodalmában már a két világháború között sincs olyan hang, amely visszakívánna azt az időt, amikor még az Osztrák—Magyar Monarchia keretében éltek.

KOCZKÁS SÁNDOR

Két problémát kívánok érinteni, amelyek tisztázásához — véleményem szerint — szükség van a polémiára. Az egyiket — a századeleji nacionalizmus tartalmának megítélését — már Szabolcsi Miklós vitaindító tézisei is polémikusan exponálták; a másik pedig — a patriotizmus XX. századi fejlődésének és különféle változatainak tudatosítása — bizonyos értelemben már polémia a vitaindító tézisekkel is.

Az első kérdésben jobbára egyes történészekkel van vitánk: mégpedig abban, hogy a nacionalizmus egyértelműen polgári jellegű-e már, vagy még jórészt nemesi, dzsentri jellegű? Szabolcsi elvtárs összegezésével magam is egyetértek: „Az eddigi megállapítások szerint polgári jellegű; a magunk véleménye szerint a XX. századeleji nacionalizmus alapvonásaiban konzervatív, dzsentroid jellegű.” A vita itt abból adódik, hogy egyesek a problémát egyszerűen gazdaságtörténeti alapról szemlélik, s így a századeleji nacionalizmusnak csak a funkcióját nézik: számukra tehát ez egyértelműen polgári nacionalizmus. Nálunk irodalomtörténészeknél az elemzés közben nagyobb hangsúly esik az ideológiai elemekre: az egyes korszakokban jelentkező nacionalizmus konkrét tartalmára. Így, bár elismerjük, hogy a századeleji nacionalizmus funkciójában polgári jellegű, mégis úgy találjuk, hogy a korabeli hivatalos nacionalizmusban túlsúlya van a nemesi-dzsentri elemnek.

Csak így érthető meg és végső soron csak így magyarázható az a jelenség, hogy a Nyugat-mozgalom egésze — Adytól Kosztolányiig mindenkit beleértve —, sőt már a Nyugat előtt Mikszáth is szembefordult ezzel a századeleji „hivatalos” nacionalizmussal. A szembefordulás kinél-kinél más-más módon, de lényegében valamiféle polgári alapról következett be az arisztokráciát és a dzsentrit glorifikáló, a „történelmi osztályok” nemzetfenntartó szerepétől áthatott századeleji konzervatív nacionalizmussal. Mikszáthnál bizonyos megőrzött és eleven 48-as hagyomány az alap. Kosztolányiék esetében pedig egyrészt és többé-kevésbé ugyanarról a problémáról van szó eleinte, mint az Arany János és Reviczky Gyula között lefolyt irodalmi perben: a nemzeti és kozmopolita költészet vitájában. Korai kritikáiban például Kosztolányi igen határozottan szembefordul az ún. hazafiaszkodó költészettel és bizonyos — a polgári progresszióra ekkor általában jellemző — nihilista, vagy pontosabban majdnem nihilista álláspontot foglal el a nemzeti kérdésben. Nagyjából hasonló a helyzet a korai időszakban Babitsnál is. A dzsentri-jellegű nacionalizmussal szemben Ady mindkettőjükénél határozottabb és progresszívebb álláspontot képvisel, amelynek körvonalazására a második problémánál még visszatérek.

Persze a Nyugat egyes alkotóinak szembefordulása a dzsentroid nacionalizmussal, illetve a saját, egyénekenként más-más árnyalatú álláspontja a nacionalizmus kérdésében meglehetősen differenciált és sokrétű. A változatoknak és a változásoknak ezt a bonyolultságát a vitaindító tézisek meglehetősen statikusan regisztrálják: az általános ellentmondásokat jelzik meglehetősen különböző árnyalatok konkrét dialektikáját már kevésbé. S továbbá, kár, hogy nincs eléggé tekintettel az időbeli, a különböző történelmi helyzetekből adódó ideológiai, tendenciabeli elmozdulásokra. Mert például: ha az előbb említettük Kosztolányi és Babits századeleji szembenállását a konzervatív hazafiaszkodással, akkor álláspontjuknak csak az egyik, a Nyugat-mozgalom egészével közös oldalát hangsúlyoztuk. Magatartásuknak van azonban másik

— különösen Adyval összevetve élesen szembeűnő — oldala is: ez pedig a mindkettőjüknél igen korán jelentkező liberális, polgári nemzet-fogalom. S így míg Ady egyre következetesebben, egyre inkább a maga forradalmi demokratizmusa alapjáról harcol a konzervatív, nemesi nacionalizmussal, addig Babits és Kosztolányi sok mindent vállalnak, magukénak érznek a hagyományos nacionalizusból, az uralkodó osztályok vezető szerepére alapozott történelem- és nemzet-koncepcióból. Adynál nagyjában-egészében szakítás mindezzel, Babitséknál kezdettől fogva csak bizonyos „modernizálás” igénye: a dzsentri nacionalizmus polgári megreformálása, amivel szükség-szerűen együttjár az egyezkedés, a kompromisszum a konzervatív állás-ponttal.

Mindehhez hozzátartozik még az is, hogy a történelmi helyzet változása szerint jellegzetes polgári nacionalizmusuknak hol az egyik, hol a másik oldala kerül előtérbe. S ebben a vonatkozásban már Babits és Kosztolányi között is mutatkozik eltérés. Kosztolányinál a kozmopolita tendenciák kezdettől fogva erősebben társulnak bizonyos konzervatív nemzet-szemlélettel s éppen a leg-súlyosabb időkben, 1919 után egyidőre éppen ez az utóbbi kerekedik felül nagyon is durva formában: nacionalista-antiszemita uszításig fajulva. Más és valamivel rokonszenvesebb a helyzet Babitsnál. Magatartása végleteit jól jellemzik Vörösmarty-tanulmányai. A két első, 1911-es tanulmány jobbára alig ügyel Vörösmartyban a „nemzeti költőre”, sokkal inkább a „mélységek” ihletettjét, a modernizált, dekadenssé színezett poétát látja benne. A másik kettő, az 1935-ös és 1936-os már módosult, megváltozott Vörösmarty-képről ad számot. Nem a vívódások megszállottját, nem a magához hasonított dekadenset idézi Babits, hanem a helytálló magyart, a Szózat költőjét. Ebben a változásban nemcsak a babitsi tapasztalatoknak, de a fasizmus akkor egyre inkább elhatalmasodó jelenlétének is szerepe van. A fasizmus magyarországi előretörése szükségképpen még a habitsi polgári konzervatív nacionalista álláspontot is differenciálta, tendenciáját tekintve módosította.

A második probléma a patriotizmus XX. századi megjelenési formáinak vizsgálata. E probléma alaposabb elemzése sajnálatos módon mind *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról* címen megjelent tézisekből, mind pedig Szabolcsi Miklós vitaindító referátumából valamiképpen hiány-zik. Pedig amikor mi a burzsoá nacionalizmus különböző árnyalatait vizsgál-juk, akkor adott korszakokonként tudatosítanunk és elemeznünk kell a nem-zeti kérdésben kialakult progresszív tendenciákat is. Mindebben nem a termi-nológiai megkülönböztetést tartom lényegesnek, nem azt tehát, hogy a pozitív tendenciákat „progresszív nacionalizmus”-nak vagy patriotizmusnak neve-zük; — bár a magam részéről az utóbbi használatát érzem helyesnek. Sokkal lényegesebb, hogy a patriotizmusról ne általában, hanem történelmi konkrét-sággal, mint tartalmában fejlődő, változó jelenségről beszéljünk. Továbbá igen fontos, hogy a nacionalizmus vagy patriotizmus fogalmát ne szűkítsük le csupán „nyers” ideológiai jelenséggé, ne csak gondolati formulákat, bizonyos elvi tételek summáját lássuk bennük. Mindkettőnek hallatlanul erős érzelmi tartalma is van: a koronként változó ideológiai tartalomnak megfelelően szintén változó jellegű, de állandó kísérőként jelentkező érzelmi motívumok. S amikor mi a nacionalizmus vagy a patriotizmus irodalmi megnyilatkozásait elemezzük, akkor különösen indokolt ennek az érzelmi tartalomnak hang-súlyozott figyelembe vétele. Mert az irodalmi alkotások nemcsak gondolato-kat ébresztenek, hanem érzelmeket is szuggerálnak. A nacionalista-soviniszta

gyűlölködéssel szemben nem elegendők a józan és humánus ész-érvek, hanem legalább ugyanolyan intenzitású patrióta érzelmekre van szükség: szenvedélyes népszerűsételre, hússá-vérré vált internacionalista meggyőződésre, a nemzeti sors és az emberi haladás egymástól elválaszthatatlan folyamatának lelkes — ha kell ostorozó, ha kell eszményeket adó — szolgálatára.

Szabolcsi Miklós helyesen állapítja meg, hogy a XX. század elején a magyar polgári haladásért folytatott küzdelem szükségképpen harc volt a magyar nacionalizmus ellen is és hogy ugyanakkor ennek a küzdelemnek megvoltak a maga sajátos ellentmondásai is. Ez az ellentmondásosság abban tükröződött, hogy egyrészt még a polgári progresszió legjobbjai sem tudtak a „történeti Magyarország” koncepciójától elszakadni, — másrészt pedig a polgári átalakulásért folytatott küzdelem képviselői sok esetben szembekerültek a nacionalizmustól fertőzött középrétegek jelentős részével. Az utóbbi esetben az összeütközés oka nemcsak e középrétegek nacionalizmusában, de a polgári progresszió jórészének helytelen elvi álláspontjában — az általuk hangoztatott kozmopolita, nemzetietlen, illetve a nemzeti kérdéssel szemben nihilista eszmékben — is keresendő. A vitaindító tézisek itt-ott jelzik, hogy a polgári progresszió képviselőivel szemben Ady több kérdésben is előbbrejárt. De minthogy csak jelzik és alig konkretizálják Ady forradalmi patriotizmusának tartalmát és historíailag szinte elkerülhetetlen ellentmondásait, — a magam részéről e kérdés vázlatos kifejtésével szeretnék bekapcsolódni a vitába.

Ady forradalmi patriotizmusa kialakulásának döntő éve az 1905-ös esztendő volt. Érdekes ebben a vonatkozásban megfigyelni a Budapesti Naplóban 1905-ben megjelent cikkeit. E cikkekben Ady a korabeli eseményektől indítva természetes párhuzamossággal foglalkozik az oroszországi forradalmi megmozdulásokkal és a magyarországi kormányválsággal, pontosabban a koalíció „nemzeti” ellenálásával és a Fejérváry-féle darabont-kormány bizonyos értelmű politikai támogatásával. Látszatra, nagyjában és egészében Ady ekkori nézetei — főként a koalíció elleni vitában és Fejérváryék „védelmében” — megegyeznek a polgári progresszió általános álláspontjával. Közlebbről és konkrétan vizsgálva a problémát kitűnik azonban, hogy már éppen itt — tehát elsősorban ebben az esztendőben — néhány lényeges kérdésben Ady leválik, leszakad a polgári progresszióról. A Budapesti Napló hangadói — Vészi és Kabos — a fő kérdést ebben az időben a Fejérváry-kormány támogatásában látják. Sőt minden további nélkül azt állítják, hogy a kormány általános választójogi programja ugyanolyan jelentőségű Magyarországon, mint az 1905-ös forradalom Oroszországban. Ezzel szemben az összefüggéseket Ady egészen másként látja. A hazai politikai élet elemzésétől ő sem tartja távol magát, de más hangsúllyal foglalkozik velük. Egyrészt egyik novemberi cikkében világosan kifejti, hogy a koalíció csatáinak tartalma nem azonos az 1848-as hagyománnyal, de másrészt a Fejérváry-kormány tevékenységétől nincs úgy elragadtatva, mint szerkesztői. Értékeli, helyesli a különféle reformterveket, de mindig csak valahogy másodlagosan, mellékesen foglalkozik a darabont-kormány politikájának alátámasztásával. Számára a fő kérdés az 1905-ös orosz forradalom eredményeinek tudatosítása, míg végül is az év végén mintegy az egész esztendő tapasztalatainak summájaként kimondja, hogy „a proletáriátus visszaadta a népet a népnek”. Adyban tehát éppen 1905-ben jött létre egy olyan felismerés, amely majd forradalmi költészetének gerince lesz: rádöbbenés arra, hogy a nemzet új vezető osztálya csak a proletáriátus

lehet. Ehhez a felismeréshez a polgári progresszió egyetlen képviselője sem jutott el soha. A későbbiekben ebből a felismerésből bontakozik ki Adynál az a nemzet-koncepció, amelynek középpontjában a proletariátus és a parasztság áll s amelynek forradalmi motívum ához hozzákapcsolja a magyar történelem múltbéli hagyományait, új értelemben felfogott legendáit is.

A másik ilyen elhatároló időszak Ady és a polgári progresszió között a tízes évek és különösen az első világháború periódusa. 1912-ben jelent meg Ady lelkesen üdvözlő „kritikája” Jászi Oszkár könyvéről, *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című műről. E kritika tanúsága szerint Ady és Jászi álláspontja között nincs semmi lényeges eltérés, legalábbis Ady nem tartja szükségesnek, hogy ilyenre felhívja a figyelmet. Mégis kettőjük további működésében, az eseményekre való reagálásukban eléggé határozott különbségek tárulnak fel.

Élesen mutatkozik meg ez a különbség a Neumann-féle Mitteleurópa-terv értelmezésében. A polgári progresszió vezető alakjainak mindegyike rokonszenvez ezzel a tervvel: Ignotus éppen úgy, mint Ilatvany vagy Jászi. Ady viszont következetesen szembefordul vele. Érdeemes ezt egy rövid fűszerező idézettel alátámasztanom. 1916-ban Adynak kis glosszája jelent meg a Nyugat-ban, amely kifejezi a Mitteleurópa-terv hirdetőivel szembeni bírálatát. „Él Kossuth Lajos még mindig — írja Ady —, a Nyugattól tanulva én mégis csak Bizánc felé kedvelek fordulni. Esze Tamásék ügyét úgy rontották el valamikor, hogy a hatalmasak, a császár bárói, Esze Tamásék mellé álltak. Esze Tamás utódai legyenek ügyesebbek s ne csináljanak egy megfordított ostobaságot. Én szeretem a szellemes írókat, de jobban szeretem az adott valóságot, melyet igazság híján is igazságnak neveznek. Pénzesek és ötletesek hagyjanak föl már ezzel a száz fajtájú Közép-Európa-tervezgetéssel”. Ady álláspontját jellemzően világítja meg Ignotus rövid kis „lábjegyzete”, amelyet még ugyanabban a számban a glosszához fűzött. Ignotus ezt írta: „Én szívesen osztanám az Ady félelmét, ha még jobban attól nem félnék, amire ő, úgy érzem, nem vet elég ügyet, hogy a mai Bizánc: Moszkva.” Ady Ignotus megjegyzését válaszatlanul hagyta, ami arra vall, hogy ő is valóban Moszkvára gondolt. Mindezt alátámasztja és egyértelműen valószínűvé teszi Adynak egy korábbi, 1914-es cikke, *A szentpétervári út*. Ebben Ady Károlyi Mihály tervezett oroszországi útját kommentálja. Szerinte „ez az út már sokezünk szívében kész és egyetlen út”. A gondolat, az orientáció az előbb említett glosszában és ebben a cikkben is azonos. Mi volt ennek a lényege? Nyilvánvaló — ez különben a dátumokból is kiderül: 1917 előtt vagyunk —, hogy nem forradalmas szimpátiák, hanem valami sajátos koncepció a magyarság közép európai beilleszkedéséről. Ady elképzelése szerint a magyarságnak függetlenítenie kell magát a bécsi, illetve német birodalmi imperializmustól és beilleszkednie a szomszédi népek, a szlávok, románok családjába. Ady világosan látta — ez egyébként ekkori verseiből és néhány más írásából is igazolható —, hogy az úgynevezett „történelmi Magyarország”, tehát az uralkodó osztályok hatalmának érintetlen fenntartása szorosan összefügg a német imperializmus közép-európai hatalmi pozícióival. A „Bizánc felé fordulás” tehát Adynál az úri Magyarországgal és a német imperializmussal való leszámolás lehetőségének tűnt: a demokratikus belső berendezkedés és a szomszéd népekkel való megbékélés perspektívájának.

Mindezzel szemben igaz viszont, hogy 1918-ban Ady aláírta — biztatásra — azt a memorandumot, amelyben Jásziék az ország történelmi határai-

nak fenntartását kérték a győztesektől. Ez a mozzanat nyilvánvalóan arra vall, hogy a történelmi Magyarország koncepciójától teljes egészében Ady sem tudott elszakadni, annak ellenére, hogy a nemzeti kérdésben a polgári progresszió bármelyik jelentős alakjánál messzebb jutott. A Mitteleuropa-terven kívül elegendő csak a román kérdésben elfoglalt álláspontjára utalni, az Octavian Gogával folytatott vitájára és ami midennél döntőbb: az első világháború értelmezésére. Ady nemcsak magyar, de nemzetközi vonatkozásban is ama kevesek egyike, akik az orosz bolsevikokon kívül a világháborút az első pillanattól kezdve igazságtalan, az emberiség és az egyes nemzetek igazi érdekeit veszélyeztető történelmi eseménynek értékelték. Ekkori felfogásának egyik legjellemzőbb hordozója az *Élégedetlen ifjú panasza* című verse. Ez a vers nemcsak azért fontos, mert Ady költészetének utolsó esztendeiben a forradalmi hang folytonosságának bizonyítéka, hanem azért is, mert megmutatja Ady szemléletének éppen a világháború élményeinek hatására történt kiszélesedését. Már nem egyszerűen a „magyar Pokol” nyomasztó légkörével vívja harcát, hanem felismeri a haladást az egész világon akadályozó erőt, amelyet mi marxisták imperializmusnak nevezünk, amelyet viszont Ady kissé homályosan és költőien tud csak érzékeltetni. A „be unalmas város ez a Föld”-motívuma mindenesetre szélesebb, általánosabb érvényű problémát fogalmaz meg, mint korai verseinek „magyar Ugar”-szimbóluma. Csak ebből az összefüggésből érthető meg az *Üdvözet a győzőnek* című utolsó verse is, amelyben Ady kimondja, hogy az urak, „a sírjukban is megátkozott gazok” a háborút a forradalomra készülő nép ellen hozták „gyógyítónak”.

Az eddig elmondottakban egy nagyon lényeges probléma maradt tisztázatlanul. Erről itt már nem kívánok hosszabban beszélni, csupán a kérdést szeretném exponálni. A „tragikus magyarság” problémájáról van szó. Téziseiben Szabolcsi Miklós említi, hogy a tragikus magyarság koncepciója az első világháború idején egyszerre hordozta magában az objektív forradalmi helyzet ideológiai támogatásának, de másfelől 1919 után az ellenforradalom és a fehér terror elfogadásának lehetőségét. Véleményem szerint ezt a problémát alaposabban kellene differenciálni. Erre már csak azért is szükség van, mert ez a koncepció megjelenik egyfajta formában Adynál és másfajta összefüggésekben Szabó Dezsőnél, majd a népi írók legtöbbszörénél. Arra a kérdésre, hogy mi a különbség a tragikus magyarság koncepciójában Adynál, illetve Szabó Dezsőnél és az ezt harmadikutas ideológiájuk szerves részeként felhasználó népi íróknál, — csak hosszabb kutató és elemző munka alapján lehet válaszolni. Nem árt azonban már most utalni arra, hogy Adynál ez a motívum a forradalom időleges, átmeneti lehetetlensége miatt, tehát bizonyos szubjektív forradalmi elkeseredés hatására jelenik meg, illetve mélyül el. Nem véletlen, hogy bár Ady első két kötetének magyarság-verseiben sok pesszimista mozzanat található, a tragikus hang erőteljes fellobbanása csak *Az Illés szekerén* című kötetben jelentkezett, abban a kötetben, amelyben Ady először publikált forradalmi ciklust is. Adynál ez a tragikus hang a forradalmi elégedetlenség megszólalása és nem ellenforradalmi lefegyverzése a forradalmi harcnak. Szabó Dezsőnél és követőinél pedig éppen és elsősorban erről az utóbbiról van szó.

A továbbiakban szükség lenne arra is, hogy huszadik századi irodalmunkban a forradalmi patriotizmus további fejlődésére is rámutassunk, arra például, hogy az Adynál kialakult gondolati és érzelmi koncepció a nemzetről és

a hazáról miképpen fejlődött tovább József Attilánál és Radnóti Miklósnál. Elegendő itt csak József Attila *Hazám* című ciklusára utalni, amely kétségkívül egyetemesebb és következetesebb formában érinti részben ugyanazokat a problémákat, amelyek már Adynál megjelentek. József Attila fogalmazása szerint a hazát nem elvontan kell értelmeznünk, hanem materialista módon. József Attila szerint az az igazi haza, amely képes kielégíteni fiainak emberi szükségleteit, amely megadja a dolgozó népnek a legszükségesebbeket anyagiakban és szellemiekben. Ehhez hasonlóan volna szükség arra, hogy József Attila utolsó nagy verseit — és Radnóti Miklóséit — is a bennük kifejeződő patriotizmus történelmileg konkrét tartalma szerint elemezzük.

Az elmondottakat összegezve: a burzsoá nacionalizmus és annak különféle megjelenési formái ellen csak úgy tudunk következetesen küzdeni, ha a magyar történelem, a magyar irodalom hagyományaiban jelentkező patrióta motívumokat megfelelő módon tudatosítjuk és elemezzük.

KISPÉTER ANDRÁS

Az eddigi vitából világossá vált: nemzeténálunk a múltban nem azt értették, amit mi most értünk. Magyarországon amikor nemzetről, nemzeti államról beszélnek, nemcsak a magyarokat értik alatta, hanem azokat a nemzetiségeket is, akik a történelmileg kialakult magyar határok között laknak. Ebben a nemzet-felfogásban soha sincsenek jelen együtt a marxizmus klasszikusai által meghatározott nemzet-kritériumok: a közös nyelv, a nemzeti jellem, a gazdasági és területi egység. A közös nyelv mindig hiányzik, de annál erősebb hangsúlyt kap a területi egység. Azt mutatja ez, hogy Magyarországon a közhasználatban levő nemzet-felfogásba mindvégig belejártak bizonyos feudális elemek, a rendi államból átvett maradványok. Ez az oka, hogy nálunk nemzetén elsősorban államiságot értenek, és nem a mai értelemben vett nemzetét.

Ez a felemás jelleg határozza meg a magyar nacionalizmust létrejöttétől egészen napjainkig. Magyarországon a nacionalizmus, minden ellentmondásossága mellett is, az 1849-es szabadságharcig haladó volt, mert a független magyar nemzetállam megteremtésére irányult. És mégis, amikor a magyar nemzet saját független államiságáért harcol Ausztriával szemben, nem ismeri el a történelmi Magyarország területén élő, mindinkább öntudatra ébredő nemzetiségek hasonló jogait. Tehát még abba a nagyszerű küzdelembe is, amilyen a magyar szabadságharc volt, vegyültek visszahúzó, retrográd elemek.

Az osztrák abszolutizmus, azzal, hogy a szabadságharc leverése után sárbatiporja a nemzet jogait, még nagyobb ellenállásra serkent. Ennek az ellenállásnak azonban reális lehetőségei nincsenek, ezért csak illúziókban él, és jó talajt szolgáltat a nemzeti romantika számára. Ez a nacionalizmus az élte-tője Jókai romantikájának is. Lényegében egyet értek azzal, amit erről a kérdéstről Somogyi Sándor mondott, és azzal is, ahogyan a Gyulaiék képviselte népi-nemzeti irányzatnak hasonló talajból kinövő nacionalizmusát elemezte, legfeljebb finomabb árnyalásokra lett volna szükség. Nem érzem azonban elégnek azt, amit az ál-népiesekről, a Petőfi-epigonokról mondott, és hiányolom, hogy a népszínművekről nem beszélt. Meg kellett volna említenie azt a funkció-változást, amely a népi értelmezésében nálunk a szabadságharc bukása után végbement. A néphez, a parasztsághoz fordulás, melynek gyökerei vissza-

nyúlnak a reformkorba, s amely Petőfi költészetében nyeri el igazi értelmét, itt teljesen elveszti társadalmi vonatkozásait. Az írók ekkor a népi témákban, a népies formákban elsősorban a nemzeti sajátosságokat akarják kifejezni, a nemzeti eszmét, a függetlenségi gondolatot kívánják szolgálni. Azért fordulnak a parasztsághoz, mert úgy érzik, az őrsi legtisztábban a magyarság nemzeti jellegzetességeit: a nyelvet, a nemzeti viseletet, a nemzeti zenét stb. Azt hiszem, ennek fejtegetésébe érdemes lett volna mélyebben belemenni.

A másik kérdés, amelyhez hozzá kívánok szólni, a századvégi és a századeleji nacionalizmus. A szabadságharc bukása után a magyar nacionalizmust, mégha illuzórikusan is, a független magyar államiságra való törekvés jellemezte. A század végére a helyzet lényegesen megváltozik. Az uralkodó osztályok nem akarnak már szakítani Ausztriával, hiszen a nagybirtokkal összefonódott nagyburzscázia érdeke éppen az együttműködést kívánja. Arról folyt itt a vita, hogy burzscá, vagy dzsentroid jellegű-e ez a nacionalizmus. A kérdést így felvetni úgy gondolom történelmietlen; többszínű, több erődől összetevődött jelenségről van itt szó. E nacionalizmus gazdasági bázisát a nagyburzscázia adja, de politikai, eszmei arculatára a dzsentroid jelleg nyomja rá a bélyegét.

Ez a burzsoá-dzsentroid nacionalizmus szüli azt a „magyar nemzet” fogalmat, amely lényegében megfelel az „imperialista magyar állam” fogalmának, s amely meghatározza az uralkodó osztályok politikáját egészen az első világháborúig. Röviden a következők jellemzik ezt a nacionalizmust: nem Ausztria, hanem a nemzetiségek ellen irányul, tehát nem függetlenségi, hanem imperialista jellegű. Az országon belül kíméletlenül elnyom minden népi mozgalmat (agrárszocialista mozgalmak vérbefojtása), tekintet nélkül annak nemzeti jellegére. Sajátos „ősmagyar” faji mítoszt teremt, s miközben a zsidó és osztriák nagytökére épít, antiszemitizmust, konzervatív sovinizmust hirdet. Dzsentroid jellegéből kifolyólag pedíg antikapitalista is, a meglévő félfudális állapotokat akarja konzerválni, útját állja minden további fejlődésnek. Ez a nacionalizmus az uralkodó osztályokra jellemző nálunk, az irodalomban legtipikusabb képviselője Rákosi Jenő.

Van azonban ennek a nacionalizmusnak olyan vonása is, amely a korban többé-kevésbé mindenkinél megtalálható: ez a „történelmi Magyarország” képzelet, a területi integritás gondolata. Ez rányomja a bélyegét a századelő mindenfajta nacionalizmusára, a haladóra éppúgy, mint a reakcióra. E közös vonás mellett azonban a nacionalizmus legkülönbözőbb árnyalatai találhatóak Magyarországon. Véleményem szerint nem teljesen független a nacionalizmustól az építészetben a magyaros motívumok alkalmazása, amit Lechner próbál, sőt kezdetben még Bartók és Kodály népzenei gyűjtése sem, ha később túl is nőnek rajta, és lehetne folytatni a sort.

A század végén és a század elején sajátos lokálpatrióta mozgalmak alakulnak ki egyes vidéki városainkban, így például Szegeden is. Ezek jellemzője egyrészt a helyi nemzeti hagyományok, népi értékek túlhangsúlyozása, és szembeállítás az „idegen hatás alá kerülő” fővárossal. Másrészt bizonyos fajta antikapitalizmus, a zajos üzleti világtól való idegenkedés. Ennek a helyi jellegű nacionalizmusnak az irodalmi megnyilvánulása a szegedi irodalom, részben még Tömörkény és Móra munkássága is. „A mindennapi élet forogtagja egyre zajosabb, egyre elviselhetetlenebb, s modern általánosságok hozzák rá a bajt az idegekre” — panaszkodik például Tömörkény, és a szociáldemokratákat is azzal intézi el, hogy az nem magyar talajból fakad,

hanem nyugatról behozott import. Itt a nyitja, hogy miért fordulnak ezek a vidéki írók a nép, a parasztság életéhez. „A tanyák világa oly méltóságteljes — írja szintén Tömörkény, — az emberek oly nyugodtak.”

Van azonban a vidéken induló mozgalomnak egy másik fajtája is, ez sokkal fontosabb az előbbinél. Ennek legjellemzőbb típusa Nagyváradon jön létre. Abban különbözik ez Szegedtől, hogy nem antikapitalista, hanem éppen a modern városi élet felé fordul. A századvég, századelő kozmopolita jellegű polgári mozgalmával állítják itt szembe a helyi hagyományokat, de nem úgy, hogy tagadják az előbbit, hanem szintézist akarnak a kettő között létrehozni. Juhász Gyula fogalmazza meg ezt a törekvést a legtalálékosan, amikor „modernség és magyarság”-ról beszél. Ez a nagyvárad mozgalom a Nyugat előzményének tekinthető; innen jön Ady Endre, Krúdy Gy. J. J., Bíró Lajos, Nagy Endre, Juhász Gyula és még sokan.

A modern kultúrának a nemzeti értékekkel való összehangolását, azaz modern magyar kultúra megteremtését tűzik ezek az írók maguk elé céllul, miközben szembefordulnak a kozmopolitizmussal. „Újabban elkeseredett és forrongó lelkű modernnek között gyakran hallani a mai magyar nemzeti kultúra lesajnálását — írja Juhász Gyula. — Pedig, ha alaposan és megértéssel nézzük ezt a kérdést, be kell vallanunk, hogy igenis van, és pedig szép, nagy múlttal diszekvő magyar kultúra, amelyre mint szilárd alapra egészen nyugodtan építhet ez a forrongó, új célokat, új igazságokat kereső nemzedék.”

A nacionalizmusnak egy haladó, progresszív ágával van itt dolgunk, amely vidékről indul, de hamarosan össznemzetivé lesz. Azt mondhatnók, felébredt a nemzet lelkiismerete, a legjobbak gyorsan be akarják hozni azt a lemaradást, amit előttük a nyugati világ már megtett anélkül, hogy saját nemzeti jellegüket feladnák. Ady Endre költészete fejezi ki ezt a törekvést legszebben, de ott vannak mellette a Nyugat más nagy írói is. Ha egyenként elemeznénk ezeknek a költőknek, íróknak a műveit, a nacionalizmust ilyen vagy olyan formában mindegyiknél megtalálnánk. Ott van ez a fiatal Adyban éppúgy, mint Juhász Gyula pogány magyarságában, vagy Kosztolányi, Babits költészetében. Egyedül Ady tud csak később túllépni rajta.

Ezek a különböző jellegű és előjelű nacionalizmusok egy ponton találkoznak egymással; abban, hogy Magyarországot mindannyian csak a történelmi keretek között tudják elképzelni. Ez a magyarázata, hogy 1914-ben, az első világháború kitörésekor — Adyt kivéve, aki ekkor már rég túl van a nacionalizmuson — csaknem mindnyájan az ezeréves határok megvédése mellett foglalnak állást, sőt egyesek a magyarság új szabadságharcáról beszélnek. Persze ez a megtévedésük csak rövid ideig tart, a legjobbak már 1915-ben rájönnek, hogy nacionalista frázisokkal, amely imperialista törekvéseket takar, becsapták őket, és szembefordulnak a háborúval. Ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy a nacionalizmus még a leghaladóbb fázisaiban is erősen kétarcú jelenség. És fokozott mértékben az a magyar nacionalizmus, amely mindvégig terhelt feudális maradványokkal is.

KOMLÓS ALADÁR

Mindig rendkívül érdektelennek találtam a terminológiai vitákat, mégis legnagyobb sajnálkozásomra és meglepetésemre ezúttal terminológiai vitával kell kezdenem. Ismétlem, a terminológiai vitákat általában meddőnek

és feleslegeseknek tartom, mert szerintem bármilyen dologra bármilyen nevet elfogadhatunk, feltéve, hogy az a név alkalmas a dolog világos, félreérthetetlen és egyértelmű megjelölésére. Mégis vitát kell indítanunk, ha különböző dolgoknak igyekeznek ugyanazt a nevet adni. Itt pedig kezdettől fogva ez történik. Nacionalizmusnak nevezik azt is, amit Ady Endre, sőt nem is csak Ady Endre óta a nemzettéválást kísérő jogos, egészséges, természetes, nemes nemzeti érzésnek szoktunk nevezni.

Valaki, akinek tegnap ezt az ellenvetést tettem, azzal felelt, hogy a nemzeti érzésnek és a rossz értelemben vett nacionalizmusnak is voltaképpen ugyanaz a tartalma. De bocsánatot kérek, én nem tudom elhinni, hogy ugyanaz volna a tartalma például a fokföldi négerek felszabadulási mozgalmának, mint az ugyancsak fokföldi fehér kormány négerüldöző politikájának. Nem tudom elhinni, hogy az égernek a macska szájától való megszabadulási igyekezete ugyanazt a nevet érdemelné, mint a macska eljárása, amely fel akarja falni az égeret.

Nem tudom, mire jó a kétségtelenül különböző dolgoknak, egy jó és rossz dolognak azonos névvel való megnevezése. Az bizonyos, hogy semmi egyébre nem vezet, csak konfúzióra, amint ezt ma bőségesen láthattuk is. Az imént már nacionalizmusnak nevezték Lechner Ödönnek azt az igazán ártalmatlan, részben jó, részben rossz eredményű kísérletét is, hogy magyar stílusú építészetet akart, sőt Bartók Béla és Kodály Zoltán ugyancsak magyar stílusú zenére való törekvését is. Ez az eljárás — ismétlem — semmi egyébre nem jó, csak konfúzió teremtésére.

Az említett terminológiai konfúzióból, amely a tegnapi előadásokon éppen úgy végigvonult, mint a maiakon, következik az, hogy Somogyi Sándor nem tesz különbséget az önkényuralom alatti, pontosabban az 1850-es évekbeli íróink és politikusaink nemzeti érzése, mégpedig jogos nemzeti érzése és a századvég káros nacionalizmusa között, vagy legalábbis nem tesz kellő nyomatékú különbséget. Pedig, hogy milyen különbség van a kettő között, legyen szabad egy-két példával illusztrálnom.

Elgondolható-e, hogy Arany János, Gyulai Pál, vagy Kemény Zsigmond leírt volna olyan sorokat, mint a különben jámbor, kenetes Dalmady Győző, akinek egyik verse ezt a címet viseli — és ez a refrénje is — : „Vesd meg az idegent”. Vagy elképzelhető-e, hogy Arany János, Gyulai vagy Kemény leírta volna-e Inczedy Lászlónak azokat a sorait, amelyekben az idegenek gyűlöletére uszít? De még a különben 1867-es és aránylag jámbor Jakab Ödön is ilyeneket ír: „Fél kezünk is elég arra, hogy nyakatok kicsavarja, és ha nem kell békejobbunk, lábunk alól félredobjunk ebadta!” Sőt még szegény Komjáthy Jenő is azt írja egy kéziratban maradt, kiadatlan versében: „Akasszátok fel a pánszlávokat!”

Ha tehát az 1850-es évek magyarjai a fokföldi négerekhez hasonlóan küzdöttek a magyarság szabadságáért, azt hiszem, ezek a századvégi költők már nem a fokföldi négerekhez, hanem a fokföldi fehér kormányhoz hasonlítanak. Ha a fokföldi kormánynak vannak költői, akkor azok tanulhatnak ezekből a versekből.

Az említett terminológiai zavar okozza azt is, hogy Somogyi Sándor nem veszi észre a változás kezdetét, azét a változásét, amely a magyar politikai közgondolkodást a fokföldi négerekétől eltávolítva a fokföldi fehér kormány gondolkodásához teszi hasonlóvá.

Somogyi Sándor szerint kontinuitás van az 1850-es évek és 60-as évek között. Márpedig itt nincs kontinuitás. Szerintem ugyanis a változás, az

az igazi, a rossz értelemben vett nacionalizmus jelentkezése nem 1867-ben, nem 1870-ben és még kevésbé az 1870-es évek végén jelentkezett, hanem már 1861-ben, még pontosabban az 1860-as októberi diploma, illetve az 1861-es februári pátens következtében. Nem akarom részletezni a dolgokat. Olvassuk el Vajda János 1862-es Polgárosodását. Abból világosan kitűnik, hogy itt volt a változás. Persze Vajda a Polgárosodásban is, meg az Önbírálatban is, nem győzi elég gúnnyal illetni már az 1850-es éveknek azt az eljárását is, hogy mindent nemzetinek neveztek. De világosan, félreérthetetlenül kimondja, hogy 1861-ben kezdődik az a türelmetlen magatartás a nemzetiségekkel szemben, amelyet Vajda nem győz elég szenvedélyes gyűlölettel ostromozni és pellengerre állítani.

Hogy miért, arra nem nehéz rájönni. Az 1850-es években elnyomott nép voltunk, örültünk, hogy élünk. Hogyan lehetünk volna mi már akkor rossz értelemben vett nacionalisták? Somogyi Sándor azt írja valahol, hogy az 1850-es évek elején megszűnik a nacionalizmus. Dehogyan ott szűnik meg! Akkor még alig kezdődött. Az 1850-es évek elején hogyan bánthatták volna nálunk a németet, a tótot, a zsidót? Csak 1861-től kezdődött a fordulat, és amilyen mértékben erősödik a magyarság állami pozíciója, ezzel párhuzamosan ugyanolyan mértékben erősödik a nacionalizmus.

Ezzel kapcsolatosan említtem meg: nem látom indokoltnak, hogy Somogyi Sándor a nemzetiségi kérdés ábrázolásában olyan különös jelentőséget tulajdonít a Civilizátornak. 1859-ben még nem volt kunszt a nemzetiségi kérdéstről többé-kevésbé demokratikusan beszélni — márpedig a Civilizátor csak többé-kevésbé beszél róla demokratikusan. Csak 1861 után volt ennek jelentősége, és Vajda 1862-ben ír szenvedélyes gyűlölettel a nemzetiségi türelmetlenségről. És maga Eötvös és Deák is később is, 1870-ben is még egy humánus, demokratikus nemzetiségi politika képviselői. Eötvös József kultuszminister például olyan lapot indított a tanítók részére, amelyet az országban élő összes nemzetiségek nyelvén írtak. Szerintem tehát Eötvös és Deák álláspontja nagyobb méltánylást érdemel, mint az 1859-es Civilizátor, annál is inkább, mert 1867 után jelentkezik.

Hogy Vajda János is nagyobb kiemelését érdemelt volna, mint Madách, azt bizonyítja az, hogy Vajda például az 1862-es röpiratában, a Polgárosodásban többek között ezt írja — mintha Adyt hallanánk jó félévszázaddal korábbról —: „Ne annyira a nemzetiséget, mint a hazafiságot tegyük előtérbe. Ez utóbbi elv az, melyet zászlóinkra írhatunk e jeligével: in hoc signo vinces.”

Azt hiszem, összefügg a zavarostermológiával, illetve a belőle következő iránytalansággal, hogy bizonyos tények értelmezésében is bizonytalanságot, homályt tapasztalunk a referátumban. Néhány példát szeretnék megemlíteni: Thaly Kálmánról valami sokat sejtető, de homályos módon olyasmit mond Somogyi Sándor, hogy verseit a nép-nemzetiek bizony nem fogadták elég melegen. Hát Thaly Kálmán 22 éves korától, 1860-tól kezdve szívesen látott munkatársa volt Arany János folyóiratának. Ugyanebben az évfolyamban, 1860-ban Thaly Kálmán Kárpáti kürtjéről Szász Károly folytatásos tanulmányt, mégpedig megbecsülő tanulmányt ír. Egyik kuruc tárgyú verse annyira tetszik Eötvös Józsefnek, hogy egyenesen felkeresi a Pesti Napló szerkesztőségében az akkor 23 éves fiatalembert. A nép-nemzetiek, Gyulaiék ellenszenvé vagy tartózkodása csak később jelentkezik, amikor Thaly Kálmán felesap történetírónak. Első történelmi tárgyú könyvéről, Ocskayról szóló

könyvéről Gyulai jogos és szigorú kritikát ír valóban, de mint költőt kezdetről fogva szívesen látták és megbecsülték.

Hasonlóan nem értem, vagy talán még kevésbé értem, mit akar mondani Somogyi Sándor, amikor arról beszél, hogy Arany János 1877-ben a *Kozmopolita költészet* című versében azt hirdeti, hogy a magyar költőnek hűségesen ki kell tartania a magyarság mellett, s ebben ő egyedül áll, nem követi őt senki. Bocsánatot kérek: ki nem követi? Én egyetlen költőt sem tudok ebből a korból, aki nem vallotta volna ezt az elvet. Azt kell hinnem, hogy félreértettem, vagy nem értettem meg Somogyi Sándort, de ha nem ezt akarta mondani, nem tudom, mit akart mondani. Ennek viszont semmi ténybeli alapja nincs.

Még kisebb jelentőségű ténybeli tévedés az, amit csak azért említek meg, mert ma elkövette más is, hogy tudniillik a század végén Somogyi Sándor szerint már a Hétben szervezkedik a polgári radikalizmus. Ez nem áll. A polgári radikalizmus csak a mi századunk elején, 1905 körül kezd szervezkedni. A Húszadik Század 1900-ban indul meg, de akkor még nem radikális. Akkor még Andrassy Gyula gróf és Gratz Gusztáv a vezetői, s legfeljebb 1905-től kezdve lehet a polgári radikalizmus szervezkedéséről beszélni.

Ha szabad még egy-két ilyen ténybeli tévedésre kitérnem — akkor is, ha nem Somogyi Sándor követte el —, szeretnék rámutatni, hogy téves az egyik felszólalásban hangoztatott nézet, amely szerint az irodalmi Deák-párt és a nép-nemzeti irány nem az 1850-es évek elején indul meg. Itt Somogyi Sándorral értek egyet, neki adok igazat. Ami az irodalmi Deák-pártot illeti, tudjuk, hogy ennek koronatanúja, az az író, aki ránkörökítette a nevet, az egész fogalmat: Salamon Ferenc, az Irodalmi Tanulmányok előtt írt előszavában félreérthetetlen világossággal kimondja, hogy noha az 1850-es évek elején Deák Ferenc még nem is élt Pesten, nem is igen látogatott fel Pestre, az irodalmi Deák-párt már ekkor megszervezkedett és működött, és éppen később, amikor Deák már felköltözött Pestre és a politikai Deák-párt is megalakult, akkor szűnt meg az irodalmi Deák-párt, mert felszívódott a politikai pártba. Ami a nép-nemzeti szót illeti, ezt Gyulai 1852-től kezdve következetesen használja. Emellett nekem az a gyanúm, hogy ez a név bizonyára szerepelt már 1852 előtt is, csak egyelőre nem bukkantunk rá. Majdnem biztos vagyok azonban abban, hogy meg fogjuk találni már 1852 előtt.

Valaki emlegette mai felszólalásában Kosztolányi Dezsőt, Kosztolányi nemzeti nihilizmusát azon az alapon, hogy néhány fiatalkori, 1905-ös cikkében — Makai Emiről s másokról írva — valóban elítéli a hazafiaskodó költészetet. Ha azonban ugyanakkor elolvassuk Kosztolányi, Juhász és Babits levélváltását, kiderül, hogy Kosztolányitól ekkor is távol állt mindenféle kozmopolitizmus vagy nemzeti nihilizmus. Gondoljunk például a Bécsből hazairrott leveleire, amelyekben arról írt, mennyire megerősödött ott benne a nemzeti érzés stb. Gondoljunk arra, hogy 1905-ben azért utasítja vissza ő is meg Babits Mihály is Ady Endrét, mert kétségbe vonják Ady magyarságát. Teljesen alaptalan tehát Kosztolányi és Babits nemzeti nihilizmusáról beszélni. Csak arról van szó, hogy a hazafiaskodó, frázisos epigon-költészetet utasítják el.

Somogyi Sándornak feltöretlen területet kellett felszántania, érthető tehát, hogy tanulmányában vannak eredmények is, bizonytalanságok is — és főleg vannak hiányok. Ezeket a hiányokat most itt hirtelenében természetesen nem pótolhatjuk és eszünk ágában sincs erre kísérletet tenni. Szeret-

nek azonban rámutatni néhány olyan kérdésre, amely még tisztázást, vizsgálatot kíván, s amellyel kapcsolatban ezt a vizsgálatot a jövőben el kell majd végezni.

Az egyik az, hogy — mint mondtuk — a nacionalizmus és a nemzeti érzés két különböző dolog. De tisztában kell lennünk azzal is, hogy a kettő nem mindig válik el élesen egymástól. Vannak fokozatok, árnyalatok, egymásba átesapások, amalgámok közöttük, és rendkívül fontos feladat volna a nacionalizmus és a nemzeti érzés különböző fajtáit, változatait megkülönböztetni, elválasztani egymástól, mert a pontos, szabatos beszéd alapfeltétele az, hogy minden jelenségnek külön nevet adjunk. Meg kell vizsgálni, hogy mely társadalmi rétegek voltak hajlamosabbak a rossz értelemben vett nacionalizmus befogadására. Nem állítom határozottan, de azt hiszem, hogy a negyvennyolcas párt például hajlamosabb volt a nacionalizmusra, mint a hatvanhetes. Vagy meg kellene vizsgálni a századvégi nacionalizmus fő publicisztikai gócait. Azt hiszem, itt a már említett Rákosi Jenőről, Bartha Miklósról és Kaas Ivorról lehet beszélni. Az ő működésüket szintén tüzetesebb vizsgálat tárgyává kellene tenni. Majdnem elfelejtettem melléjük sorolni negyedikként Beöthy Zsoltot, akinek a középiskolákban tanított magyar nemzeti irodalomtörténetéről köztudomású, milyen nagy hatással volt az egész értelmiségre. Rá kellene mutatni arra, hogy a nacionalizmus a század végére egyre inkább kirekesztő jellegűvé vált, hogy a nacionalizmus, a magyar nemzet nevében kitagadták, igyekeztek kitagadni a magyarságból Budapestet, a polgárságot, igyekeztek megbélyegezni a kozmopolitizmus névvel minden haladó mozgalmat, szocializmust, naturalizmust, liberalizmust, mindent, ami új volt. Rá kellene mutatni, hogy a századvégi parasztkultusz is mennyire nacionalista jellegű és ugyancsak kirekesztő jellegű volt, szemben a reformkori parasztkultusszal, amely a parasztság értékét azért hangsúlyozta, hogy befogadja a nemzetbe, míg a század végén a parasztkultusz a parasztságra azért mutatott rá, hogy a nemzetből mindent kirekesszen, ami nem tartozik vagy a nagybirtokossághoz, vagy a parasztsághoz. Szerintem ugyancsak fontos hiánya a mai vitának az, hogy nem mutattunk rá a nacionalista jelenségek mellett az antinacionalista törekvésekre, pedig ilyenek is voltak. Az egyiket Vajda János képviselte, a másik nagy képviselője Mocsáry Lajos. Nem véletlen, hogy antinacionalizmusa miatt mindkettő messzemenő üldöztetésben részesült.

NAGY PÉTER*

Két kérdést szeretnék megemlíteni. Az egyik Szabolcsi Miklós téziseinek ahhoz a részéhez csatlakozik, amelyben ő a századforduló és a századelő nacionalizmusának formai kérdését veti fel.

Teljes mértékben egyetértek a téziseknek azzal a passzusával, amely szerint — ahogyan ezt Koczka Sándor még részletesebben kifejtette — ez a nacionalizmus, ha történelmi és gazdasági alapjaiban polgári is, ideológiájában erősen dzsentri vagy dzsentroid jellegű, s ez hosszú időre nyomja rá bélyegét a magyar nacionalizmusra, legalábbis annak egy döntő, uralkodó szárnyára még a két világháború közötti időben is. Ennek a nacionalizmusnak az a sajátos kispolgári, értelmiségi réteg a hordozója, amelyet korábban gyűjtőnévvel középosztálynak szoktunk nevezni, és amely tömegében megerősödni és ideológiájában megszilárdulni 1867 után tudott.

*Gyósisírói feljegyzés.

Meggyőződésem szerint ez a bázisa a két világháború közötti nacionalizmusnak. Ebben az időben azonban — most nem szeretnék kitérni a képekre azokra a részleteire, árnyalataira, amelyek részben Somogyi Sándor referátumában, részben az azzal kapcsolatos hozzászólásokban elhangzottak — meggyőződésem szerint ez a nacionalizmus lényegileg megváltozott, amikor Magyarország formailag függetlenné lett, vagyis amikor a Habsburg-monarchia széthullott. Ettől a pillanattól kezdve nálunk a nacionalizmusnak az a védekező formája, vagy árnyalata, amilyen az osztrák szupremáciával szemben korábban még megvolt és meg lehetett, nincs, és teljesen agresszívvé változik az összes környező népekkel szemben. Furesa módon, de logikusan, ez teszi lehetővé azt a teljes érdektelenséget a német veszéllyel szemben, amely — mint jól tudjuk — a harmincas évekkel nálunk bekövetkezett.

Megint csak említeni szeretném — nem tudok részletesebben kitérni rá — hogy milyen jelentősége volt ennek az ideológiának a kidolgozásában és propagálásában Szabó Dezsőnek, aki egyébként ebben a kérdésben kétszer is revideált élete során. Ahogyan ő maga mondta, két „Damaszkusza” is volt. A legszélsőségesebben sovén nacionalista állásponttól indult tanárkodása elején, székesfehérvári éveiben, hogy azután Nagyváradon átváltson, a progresszió hívévé szegődjék, sőt ebben az időben élesen harcoljon is egyes kisebb írásaiiban a nacionalista megnyilvánulások ellen, míg végül a háború alatt újra — és ekkor már véglegesen, vagy majdnem véglegesen — kiköszön egy szélsőségesen agresszív nacionalizmus oldalán. Kétségtelen, hogy ennek ő volt a leghatásosabb és legműveltebb szószólója, és igazi népszerűsége éppen akkor tett szert, amikor ő maga erre a legagresszívebb álláspontra eljutott, 1919 és 1922 között, és amikor éppen e kispolgári értelmiségi réteg túlnyomó többségének, vagy legalábbis igen jelentős részének meggyőződésével és indulataival találkozott.

A sajátos és törvényszerű ebben az, hogy amikor szélsőségesen nacionalista, sőt sovén álláspontra jut, ugyanakkor teljesen pesszimistává is válik a nemzet és a nép sorsát illetően. A „tragikus magyarság” koncepcióját egy végtelenen dekadens formáig viszi tovább, a „tragikus optimizmus” álláspontjáig, amely állandóan a nemzethalál gondolatával küzd vagy játszik. Jellemző, hogy amikor erről a legagresszívebb állásponttól 1923-tól kezdve, de különösen a húszas évek második felében eltér, amikor elkezd a német veszélyt a legsúlyosabbnak tartani, népszerűsége is rohamosan csökkenni kezd, és egyre inkább csak a fiatalságra, majd rövidesen arra a bizonyos jobboldali radikális fiatalságra korlátozódik, amelyről Szabolesi Miklós tézi- sei is szólnak.

Szeretnék még kitérni a téziseknek arra a részére, amelyben Szabolesi Miklós felveti a Móricz—Márai ellentétet. Ezt én hamis ellentétnek érzem. Azt hiszem, egyetértünk mi ebben Szabolesi Miklóssal, csak a tézis lakonikus volta következtében nem fejthette ki véleményét bővebben. Móricz ugyanis a maga sajátos világában és tehetségében a modernségben sem maradt el. Eddig még sohasem tudtuk komolyabban megvizsgálni, hogyan vagy miben nyilvánul meg nála ez az ösztönös modernség, de felhívnam a figyelmet — pillanatnyilag inkább csak ötletszerűen, de azt hiszem, bizonyíthatóan is — arra, hogy a húszas, de különösen a harmincas években Móricz műveiben van már bizonyos módszerbeli rokonság — sokkal tartottabban, sokkal óvatosabban, sokkal realisztikusabban, a világot és a valóságot sokkal realitásabban nézően — de van egy belső rokonság számos nyugaton akkor vadonatúj modernnel, elsősorban

a monologue interieur használatával. Sokszor meglepő például, hogy az ember bizonyos hangulati rokonságot érez — anélkül, hogy bármilyen közvetlen kapcsolatot tételvezethetnénk fel — Faulkner és Móricz prózája között. A modernség kérdésében a Móricz—Márai ellentéttel kapcsolatban inkább csak az ösztönös, természetesen modern alkotó és egy „modernus doctus”, a sznobságig menő „doctus” ellentétéről lehet beszélni, s azt hiszem, erről joggal beszélhetünk is. Hiszen a magyar irodalomban éppen a két háború között bizonyos ilyen megemésztetlen és elsősorban sznob indítású modernkedés számos, talán tetszetős, de mindenesetre nagyon efemer eredményre vezetett.

Nyilvánvaló: nem azt akarom mondani és nem annak szeretnék szószólójává lenni, hogy a formai, módszerbeli újságokat el kell vetni az irodalomban, vagy azokat nem kell felhasználni. Inkább arra szeretnék utalni, hogy ezeket szervesen kell felhasználnia az irodalomnak, szervesen kell kinőnie az alkotó művészetéből, nem pedig pusztán valamely divatos irányzatnak kell hódolni azért, mert divatos. Természetesen az irodalmi életben az utóbbi megjelenése is majdnem elkerülhetetlen, de meggyőződésem szerint ezzel a kritikának és az irodalomtörténetnek éppen a helyes hangsúlyok megfelelő helyre tétele érdekében szembe kell fordulnia. Viszont nem fordíthat hátat a formai eredményeknek, akár a közérthetőség, akár valamilyen szűken értelmezett realizmus címén, amikor ez valóban a műből fakad, az eszmei mondanivaló és a költői meggyőződés szervesen fejlett termékeként jelentkezik az irodalomban.

BÓKA LÁSZLÓ*

Engedjék meg, hogy annak a kiegészítésével kezdem, amit Komlós Aladár a terminológiai zavarokkal kapcsolatban mondott. Itt különösen Kispéter András felszólalására kell gondolnom, aki nemcsak Bartókot és Kodályt sorolta be kezdeti korszakukban a nacionalisták közé — ami elég sajátos jelenség, hiszen jól tudjuk, hogy Liszt, Wagner, Strauss, Debussy és Stravinszkij voltak útbaindítóik éppen a magyar népzene kutatása és saját zeneiségük megalkotása terén is —, hanem még Ady őskeresésére is utalt, mint bizonyos értelemben nacionalista jelenségre. Ha Dózsára, Csokonaira, Tánicsra, Petőfire vagy Vajdára gondolunk, a terminológiai zavar aránylag kellőképpen dokumentálva van. Nagyon kell vigyáznunk, hogy a nacionalizmus óriási táborát legalább Adyval, Bartókkal és Kodállyal ne szaporítsuk. Vannak ők elegen.

Az első előadás kitűnő előadójával nem kívánnék ezúttal vitatkozni, inkább csak részleges egyetértésemet jelentem be, hanem Szabolcsi Miklós téziseivel szeretnék foglalkozni, annak előrebocsátásával, hogy ezek a tézisek a hozzászólókat kétszeresen knokautolták. Egyrészt azzal, hogy letettek elének egy vázlatot, amellyel kapcsolatban minden kifogásra azt lehetne mondani, hogy implicite benne van, csak nem volt módja kifejtteni, másrészt pedig a referens távolléte bizonyos szeméremre kötelezi a bírálót, mert borzasztó nehéz egy kifogásra hathatósan visszavágni másfél hónap múlva.

Magát a referátumot egészében nem is érinteném, inkább csak felhívnám a figyelmet egy-két dologra. Felhívnám a figyelmet például arra, hogy amikor

* Gyorsírói feljegyzés.

arról beszél, hogy a polgári rétegekben bizonyos nacionalista áramlat indult meg, és hivatkozik az Új Nemzedékre, a Célra és magára Szabó Dezsőre, keresve annak okát, hogy miképpen tudtak ilyen nacionalista áramlatok olyan gyors sikert elérni a magyar értelmiség körében, én nem maradnék meg az Új Nemzedéknél, amely egyrészt felekezetiileg korlátozott, másrészt elég szűk-körű, vagy a Célnál, amely megindulásától megszűnéséig talán a legalantasabb magyar orgánumok egyike volt. Inkább olyan példákat hoznék fel, mint a Magyarság című napilap, vagy olyan folyóiratot, mint például a Napkelet.

Mi volt ezeknek a hódító ereje? A Magyarság ellenzéki lap volt. Az értelmiség, amely amióta magyar értelmiség van, zömében és egészében ellenzéki jellegű volt, reagált az ellenzéki hangra. Gondoljanak csak arra, milyen éles hírálatok jelentek meg a Magyarságban Klebelsberg kultúrpolitikájáról. De miért reagált rá? Mert azt már nem vette észre ez a politikailag egyébként rendkívül műveletlen és bornirt értelmiség és középosztály — ha szabad ezzel az elavult terminológiával élnünk — hogy ez jobboldali ellenzék. A Napkelet hatásának mi volt a titka? Nem az volt az egyedüli vonzóereje, hogy a Nyugat ellen, mint a baloldali irodalom ellen akart ellenorgánum lenni, hanem hogy szembeszállt a konzervatív akadémiizmussal. Nézzék meg, kik vannak a Napkelet első évfolyamának — amikor a folyóirat valódi hódításait tette — az élgárdájában. Az a fiatal tudós nemzedék, amelyet vassarokkal tiport az akadémiai konzervativizmus. Vagyis egy *áellenzékiiség hódító ereje volt az*, amely az értelmiséget efelé az egyébként teljesen nacionalista színezetű ellenzékiiség felé sodorta.

Amikor a népi írók mozgalmáról és más csoportosulásokról beszél és megemlíti olyat, mint a karácsonyizmus, erről jutott eszembe, hogy valami olyan kiegészítésre lenne szükség, amelyet Barta János tett annak idején Somogyi Sándor referátumával összefüggésben, aki nagyon helyesen felhívta a figyelmet az irodalmi társaságoknak és ezeknek a félhivatalos vagy hivatalos közületeknek nem elhanyagolható szerepére. Ilyenkor mindig az a szörnyű hiányérzetem van, amire az egész irodalomtörténetírásunkkal kapcsolatban is mindig ráérzek, hogy elhanyagoljuk az ifjúsági irodalom és az ifjúsági mozgalmak szerepét.

Gondoljanak csak arra, hogy ugyanakkor, amikor még volt egy olyan értelmiség, amely mégis csak a Nyugat harcaiban nőtt fel, hova kerültek ennek a gyerekei? Bekerültek a cserkészmozgalomba, a kongreganista mozgalmakba, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület mozgalmába, a Soli Deo Gloria mozgalmába. Olvasmányuk a Zászlónk, Az Erő volt és egyéb ifjúsági orgánumok. Volt egy olyan generációs szakadás, amely a polgári radikalizmushoz fűződő felnőttek és az ellenforradalom alatt felnőtt fiatalok között alakult ki. Hogy azután a fiatalok mit olvastak? Én Radványi Kálmán nem kedves emlékezetű nevére emlékeztetem azokat, akik akkoriban voltak fiatalok. Vagy olyan irredenta regényekre, mint Hamvas Józsefnek a Magyar erdők háborúja című regénye, amely röviden arról szólt, hogy ha Magyarországot beerdősítik lángoló hazafiságukban a magyarok, ez olyan nordikus éghajlatot teremt nyugaton, hogy Párizsban és Londonban örökös lesz a hó, és aztán a magyarok csak az ország helyreállításának fejében hajlandók kivágni ezeket a fákat, visszahódítva az országot. Ezeket tömegével olvasta az ifjúság. Hiszen tudjuk, hogy ezeknek a publicitása nagyobb volt, mint bármilyen más orgánumé, mert ha egy osztályba egy vagy két példány járt, azt mindenki elolvasta. Ha tehát árnyaltan feldolgozzuk ennek a kornak a történetét, nagyon hasznos

lenne megnéznünk azt a felekezetiileg is árnyalt, jobboldali, nacionalista fertőzést, amely ezekből a mozgalmakból ebben az időben áradt.

A mai urbánus-népies ellentét kérdésében — bár én itt is meghökkenem, mert e percben nem érzem olyan lángolóknak a kérdést — felmerül a kommunista írócsoporthoz a polgári radikalizmus oldaláról érkezett alkotók szerepének értékelése. Nem tudtam eldönteni, kik ezek. Később aztán már egyenesen elsápadtam, amikor azt olvastam, hogy kritikai életünkben fiatal íróink egy csoportjánál, irodalmunk polgári humanista szárnyánál... stb. — erre már csak a tükör előtt tudtam volna válaszolni, hogy nem én vagyok-e. Én azonban ezt a polgári humanista szárnyat nem látom az irodalmi életben olyan jelentőségűnek, hogy azzal egy ilyen nagyon rövidre fogott tézisgyűjteményben érdemes lenne foglalkozni.

Mármost ami a kérdések lényegét illeti, ha a polgári nacionalizmus kérdéseiről beszélünk a két világháború között, akkor fel kell figyelniünk egy sajátos jelenségre. Vajon a magyar irodalomban a valóságos polgárságból származó, vagy a valóságos polgári érdekekhez kapcsolódó írók vannak-e? Nem inkább arról van-e szó — és ez megdöbbentő tapasztalatunk —, hogy a polgárság nacionalizmusát egy nosztalgikus, társadalmi bázis nélküiségében a polgári magatartásához kapcsolódni akaró réteg képviseli. Itt olyan írók, akiknek a valóságos polgársághoz lényegileg semmi közük nincs, az ellenforradalom fasizálódó barbársága következtében valósággal felöltik magukra, mint egy egyenruhát ezt a polgári magatartást és hozzákapcsolódnak.

Nagyon sokat gondolkoztam például azon, kit lehetne a magyar irodalomban joggal polgári írónak nevezni, és Kosztolányi Dezsőn kívül egyetlen egyet sem találtam. Még Márai sem az — minden ellenkező híreszteléssel szemben. Az igazi polgárság irodalmi világa ugyanis kívül áll a két világháború közötti irodalmi életen. Az igazi polgárság változatlanul dzsentroid, ahogyan Szabolcsi nevezi őket. Az igazi polgárság tartja fenn Herczeg Ferencet, — hogy regresszív sorrendben menjünk — Harsányi Zsoltot, Zilahy Lajost, Csathó Kálmánt. Ez a kör az, amely a polgárságra hat, amelyhez a polgárság csatlakozik, mert a polgárság világa ez. A polgárság, a valóságos polgár birtokot vásárol, mintagazdasága van, és kilépve az Angol-Magyar Bank trezorjából, felnéz az égbe és azt mondja: „Már kellene egy kis eső” és autóján elvonul a birtokára.

Milyen polgári magatartással találkozunk, amely ezt a polgári nacionalizmust élteti? Ez sem egy tömbből való, ez sem egy kőből hasított. Az egyik Babitsék restaurációs polgári magatartása, akik a világháború alatti és a forradalmak alatti előrefutásukból visszatántorulva a polgári liberalizmusnál, apáik világnézeténél, apáik világánál, a „rég jó idők” világánál megállapodnak — ahogyan ezt Szabolcsi is kifejtette. Van ezenkívül egy másik ága, ahol határozottan és világosan lehet látni, hogy itt nemcsak restaurációról van szó, hanem egyenesen választották ezt a világnézetet. Gondoljanak olyan tisztelt nevekre, mint Hevesi András és Halász Gábor. Gondoljanak Hevesi András „1902-es évjárat” című cikkére, ahol egyenesen kimondja, hogy reakció sok vagyunk. Mi úgy döntöttünk a forradalom után, hogy reakció sok leszünk, és mindenfajta forradalmi, progresszív magatartástól tartózkodni fogunk, mert a forradalmi tapasztalatok azoktól minket visszariasztottak. Itt fel lehet ismerni, hogy bizonyos jelenségektől, a forradalomtól és a növekvő fasizmustól visszariadva, belemenekültek egy művileg előállított polgári magatartásba.

És nem kétséges, hogy a szélsőjobboldal teljes bornirtsága és Babitsék restaurációja, valamint a dzsentroid romantika között ez volt a veszedelmesebb és egyúttal a nagyobb hatású álláspont, mert ez rendkívül igényes volt. Ez volt a válságosabb is, ez volt a legnagyobb belső feszültséget mutató is, mert visszatért a felvilágosodáshoz. Ebből a kezdetben önként választott polgári magatartásból — ha emlékeznek rá — végül a felvilágosodásnak egy óriási glóriája világlott fel. Gondoljanak csak a „Búcsú a vándorévektől”-ben kifejtett felvilágosodás-elméletre. Ebben az esetben tehát a felvilágosodás a forradalom-ellenességet, a mindenfajta forradalmi megoldástól való tartózkodást jelenti, viszont minél jobban visszatértek a felvilágosodás eszmevilágához, annál jobban válságba sodródtak, hiszen a felvilágosodás eszmevilágában mindenütt benne van a forradalom lehetősége.

Gondoljanak itt Szerb Antal fejlődésének arra az utolsó szakaszára, amikor az utolsó pillanatokban szinte az a világ dőlt a fejére, amelyet kiépített magának teljes jóhiszeműségében, amely azonban tarthatatlan volt, s így egyre inkább arra kényszerült, hogy olyan dolgokat mondjon ki, amiknek a kimondásától tartózkodott volna egy nyugodalmasabb korszakban.

Ebben a korban fel kell figyelni arra is, hogy a nacionalizmus minduntalan egy sajátos illuzionizmussal van összekötve. Ennek a nacionalizmusnak az elemi részei sehol sem igazak. Hadd mondjak el néhányat e kor legmagasabb szintű jelszavai közül. Ilyen a virtuális Magyarország. Egy olyan humanizmus eszméjének a felvetése, amely a humanizmus korában abban a formában és értelemben, ahogyan azt az Apolló körében Kardos Tibor kitűnő barátunk irányításával elképzeltük, nem volt. Ez azután végül kiterébélyesedett a magyar múltnak egy teljes fikciójává. A virtuális Magyarország jelszavával az értelmiség, a tudós értelmiség, egy olyan magyar múltat teremtett maga alá, amilyen virtuális Magyarország sohasem volt. Volt Mátyás és volt mátyási humanizmus, és volt magyar középkor is, de az nem ez volt.

A másik fikció, a Latin Európa, Cs. Szabó jelszava volt, amely egyszerűen a magyarság kialakulásából, bizonyos történeti okokból — és ebben a pillanatban mindegy, hogy milyen történeti okokból — konstruált egy olyan magyarság-képet, amely közvetlenül a latinsághoz van kapcsolva, amelyben a körülöttünk élő népek, a szlávok, a németek hatása eltűnt, hogy egy bizonyos minőségű vagy típusú magyarság-eszményt tudjon teremteni, ami végül olyan konzekvenciákra vezetett, hogy mennyivel jobb lenne, ha Pest környékén nem svábok, hanem vallonok lennének, és amelynek olyan billegői voltak, hogy amikor ez a Latin Európa című tanulmány a Haza és nagyvilág című kötetben megjelent, kiderült, hogy ez csak a múltra vonatkozik, mert jelenleg szerinte a németek azok, akik égen, földön és víz alatt felkelnek védeni az európai kultúrát.

Ilyen a Márai-féle nagypolgári hagyomány fikciója, amely legerősebben a „Féltékenyek” című regényében nyert kifejezést. Ott egy olyan magyar urbanitásról, a magyar polgárságnak egy olyan eszményi képéről, a sajátos magyar kereskedőről van szó, aki körülbelül olyan volt, amilyennek Thomas Mann még a valóságos hannoverieket sem merte volna ábrázolni. Olyan polgári eszményt ábrázoltak tehát, amely mögött nem volt a valóságban semmi, még akkor sem, ha Kassa valaha valóban a magyar urbanitás városa volt, de annak az urbanitásnak nem volt olyan városa, mint amilyent Márai ábrázolt.

Gondoljanak annak a „történeti” magyarságnak az eszményére, amelyet — elég ha neveket mondok — végeredményben Szekfű, Pethő Sándor, Jóó Tibor alkottak meg — hogy több nevet ne említsek, — s amely egy olyan magyar nemesi, függetlenségi, alkotmányos, inkább Széchenyihez húzó, a kuruc-korban labanercuhában is igaz magyarság jellegét adta a történeti magyarságnak, amely sohasem létezett ebben a formájában. Amilyen mértékben dobja fel a felszabadulás utáni kutatás a valóságos forrásokat és teszi ezeket hozzáférhetővé, olyan mértékben lepleződik le ennek teljes belső hazugsága.

Gondoljanak végül arra a két világháború között önmagát a legforradalmibbnak tartó illúzióra, amely egy kicsit a szociáldemokratizmusból, egy kicsit a fabianizmusból, egy amolyan nyugati típusú szocialista magatartásból és egy kicsit abból a polgári radikalizmusból alakult ki, amelyet visszavetítettek az első világháború előtti időbe és amely — mondjuk — 1918. október 31-én tetőzött. Csak el kell olvasni a kor memoárirövidelmét, hogyan beszéltek erről a magatartásról, amelyet ma röviden harmadikutas magatartásnak nevezünk, és amelyet Ignó, Vámbéry Rusztem, Supka és Márai, de akár olyan kitűnő emberek is, mint Benedek Marcell és Gáspár Zoltán alkottak maguknak, s amelynek olyan közbülső állomásai voltak a politikai fejlődés során, mint a Toll, a Szép Szó, a Századunk. Ila az ember ezeket megnézi, azt látja, hogy itt minden jelszó mögött volt egy olyan történelmi helyzet, amelyet utólag, mesterségesen teremtettek meg, s ez volt a bázisa ennek a magatartásnak. Természetesen, nem lehetett aztán csodálkozni, hogy ez a magatartás minduntalan falba ütközött és akkor porként omlott össze. Kiderült, hogy az oszlopok malterből vannak kavarva, a márvány csak rá van festve a falra, s amikor megbökik, leszakad a vakolat, s mögötte ott van az a papendekli, vagy az a recés fonal, amelyre az egészet szinpadí díszletként felfestették.

Nem csoda, hogy mikor ezek a legkülönbözőbb előjelű magatartások a valóságos történeti helyzet elkomorodása következtében válságba jutottak, nemesak hogy elborzadtak, hanem legtöbbjük szépen egy karámba csúszott bele. Amikor megszervezték a németországi nagy körutat a Nyugat írói, Cs. Szabó ugyanolyan lelkesen megírta, most már tudja, hogy mi a porosz büszkeség alapja, mert ott vannak a poroszok csodálatos hősi halottai, akik Nagy Frigyes korában ugyanúgy hullottak el, mint most Hitler korában. A Nyugatban jelent meg ez a vallomás. Megjelentek Szabó Lőrinc riportjai a Magyarországon, megjelent egy könyvecske Amerikáról stb. stb. Egyszer csak összeomlva, valami realitáshoz kapcsolódva, az éppen kéznél kinálkozó legmocskosabb realitásba voltak kénytelenek belekapcsolódni. Egy olyan mértékű illuzionizmus van itt, amelyhez képest a XIX. század második felének nemzeti illuzionizmusa egyszerű gyermekjáték, egyszerű és bizonyos mértékben legalábbis jóhiszemű volt.

Mert hiszen a két világháború közötti nacionalizmusnak az a legnagyobb hibája, hogy nem fogadhatjuk el jóhiszeműnek. Semmilyen formában nem fogadhatjuk el jóhiszeműnek, mert hiszen tudjuk, hogy a kulturális életben nem a mennyiség számít, hanem az először kimondott szó, az először megessett esemény. Attól a perctől kezdve, hogy valaki felrepült egy gépen a levegőbe, a többi közlekedési eszköz elavult. Attól a perctől kezdve, hogy egy forradalom győzött — ha csak a Föld egyetlen pontján is történt meg — a forradalom lehetséges. Attól a perctől kezdve, hogy a Föld egy részén megvalósult a szocializmus, a szocializmus már nem utópia, hanem van. Attól

a pillanattól kezdve, hogy József Attila megírta első versét, Babits, Kosztolányi és a többi szent nevek már egy előző irodalmi korszakhoz tartoznak, és új korszak kezdődött.

A helyzetet még sokkal komplikáltabbá teszi az, hogy a radikális polgári demokratikus mozgalmak irodalma, tehát summásan a Nyugat mozgalma nem a század első két évtizedében hódítja meg olvasóközönségét, hanem 1919 után. Soha — A Holnapot beleértve — 1919 előtt az Ady-matinék, a Nyugat-estek nem közelítették meg azt a térhódítást, műveik nem érték el azt a példányszámot, népszerűségük nem közelítette meg azt a népszerűséget, amit éppen a húszas években értek el. Miközben a közízlést és bizonyos mértékben a közgondolkodást ekkor hódítja meg ez az egészében a polgári radikalizmuson túlmentnek tekintendő irodalom, a Nyugat hőseinek egy része ettől a liberalizmustól visszalép. A felnövő fiatal nemzedék már generációs távolságban van tőlük, s ami az irodalmat illeti, már konkurenciában van, már saját útján indul el. Van tehát egy belső feszültség, amelyet nagyon nehéz kitapintani. Ha aztán egyszer kirobban — mint ahogyan láttuk az európai irodalom története kérdésében Halász Gábor és Babits között és az egészen fiatal Nyugat-nemzedék és Babits között, akárhogyan kanosszáztak később, akárhogyan intéződött el ez a kérdés —, látható, hogy még a látszólag egy táborba tartozók között sincs már egyetértés a legfontosabb elvi kérdésekben. És ez az egyetértés többé nem teremthető meg, hiszen olyan bázison vitatkoznak, amely felett elmúlt az idő. És nem hajlandók vagy egyelőre nem tudják ezt meglátni. Nem történt még meg az a fordulat, amely majd az irodalom központjába József Attilát, a közgondolkodás központjába pedig egyértelműen az 1917-es, 1919-es forradalmi korszakot fogja odaállítani, mint a XX. század döntő fordulóját.

Gondoljanak arra, hogy ez az illuzionizmus — bizonyos mértékig reálisabban — folytatódik ebben a bonyolult és összetett helyzetben a felszabadulás előtti utolsó pillanatokig, és sehol sem egyértelmű. Ha a népi írókra gondolunk, van egy sajátos, beszűkült, paraszti nacionalizmus, egy národnyik-nacionalizmus a népi írók mozgalmában, de nagyon nehéz elszakadni tőle a becsületes szándékúaknak, mert ebben mozdul azért valami a paraszti forradalmiság felé is. Mindenki érzi, hogy egész dialektikájuk, gondolatmenetük, ha nem is azonos a marxizmuséval, de 1919 nélkül, a marxizmus nélkül nem így alakult volna. A rokon hangok azért kicsengenek belőle.

Vagy gondoljanak például arra, hogy van egy olyan nagy illúzió, mint amilyen a Briand-Stresemán-korszak illúziója: a határok spiritualizálódása, a Népszövetségben a cooperation intellectuelle. Gombocz Zoltán ül az asztal egyik oldalán, Titulescu a másik oldalán, és elkezdenek egymással tárgyalni, amikor egyszer csak Benes magához hívhatja a Sarlós mozgalom fiataljait és lehetővé teszi, hogy Csehszlovákiába bejussanak a magyar könyvek és viszont.

Szóval itt is védekezésbe szorult a polgárság, amely érzi a szélsőjobboldali erők növekvő szorítását, mint ahogy azt is, hogy feltartóztathatatlanul jön a növekvő forradalmiság, hogy van egy Szovjetunió, mert a valóságos polgárságnak nem voltak ezen a téren naiv illúziói. Azok biztosan tudták, hogy ez van, és hogy ez veszedelmes számukra. Tesznek is bizonyos gesztusokat, hogy azt a látszatot keltsék: egy agresszív, gyalázatos és megoldhatatlan helyzetekbe sodró nacionalizmus helyett van más megoldás is. Ebből a kutyaszorítóból azonban borzasztó nehezen tudnak kijönni. Gondoljanak a helyzetnek olyan ábrázolására, mint Herriot-é, aki azt bizonygatta, hogy le van rakva az Európai

Egyesült Államok fundációja, igazán csak az van hátra, hogy egymás nyakába boruljunk és szeressük egymást. Megjelenik a könyv, és utána elkezdnek csatogni a fegyverek, ahelyett, hogy ezeket a meglevő intézményeket kellőképpen felhasználják.

Az irodalom, az értelmiség és a sajtó minduntalan az illúziót keresi, a társadalmi bázist, s hogy nem lehet a felmentvényt megadni ezért, azt nyugodtan kijelenthetem, hiszen akkor éltem és írtam. Tehát saját magamnak sem adhatok felmentvényt. Ugyanakkor ebben a világban már benne van az, ami ezekre a kérdésekre a megoldást meghozza. Ebben a világban már ott mozognak azok a gondolatok, amelyek a sovén nacionalizmus és a kozmopolitizmus helyébe az igazi hazafiságot és internacionalizmust fogják alkotni. Ezt nem utólag képzeljük bele. Gondoljanak Bartók Béla szovjetunióbeli útjára és a Zenei Szemlének arra a számára, amelyből ma is csak ronggyá tépett példányok találhatók, ahol beszámolt a látottakról. Gondoljanak Zsirai Miklósnak finn-ugor rokonságunkról szóló könyvére és egyetemi előadásaira, amelyekben először bontakozott ki egy olyan kép, hogy a nemzetiségek egy nagy államegységben belül — amelyről mi úgy tudtuk, hogy imperialista és elnyomó hatalom — nem elpusztulnak, hanem kulturálisan elkezdnek emelkedni. Gondoljanak arra, hogy azért Solohov, Pantyelejev, Katájev stb. egyszer csak beszivárognak az irodalmi köztudatba. Az Új Hangot egy időben — bár nagyon rövid ideig — futni is engedik. Ha kolportázsjogot persze nem is kap, de a közkönyvtárakban hozzáférhető. Gondoljanak arra, hogy feltűnnek a szovjet filmek. Aki kiment Pozsonyba, láthatta őket. Van tehát egy megoldás lehetősége, ez mutatja. És itt élt és írt József Attila. Ismétlem, ha egyedül lett volna, ha nem is tudtuk volna, hogy ugyanakkor nemcsak József Attila van jelen, hanem befutott Bölöni Ady-könyve, Révai tanulmánya — ha nem is saját nevéen —, valamint Ady-tanulmánya az Új Hangon keresztül, már az is mutat valamit. Gondoljanak arra, hogy Barta Lajos a háború kitörésének pillanatáig Bécs és Pozsony között utazgatva százával küldöztette leveleit, szervezett, könyveket küldött, mi pedig szaladgáltunk hozzá és hordtuk tőle az üzeneteket. Gondoljanak arra, hogyan szivárgott be a filmtudományon keresztül Balázs Béla neve és egy-egy szépirodalmi munkája.

Valahogy itt mindig jelen volt egy másfajta magatartás, ha nem is legtisztább formában, nem is mindig legmagasabb megvalósulásában. Gondoljanak arra, amikor Komját Aladár halála után megérkezett Pestre posthumus kötete, és bizonyos indulókról, amelyeket itt Budapesten énekeltek, abból tudta meg a magyar olvasó, hogy azoknak ő a szerzője. Ugyanígy tudta meg ugyanezt egyes versekről.

Mindaz, amit elmondtam, szétszórt, legalább olyan vázlatos és hevenyészett adatok összessége, mint Szabolesi barátom előttem heverő műve, de mindez azt bizonyítja, hogy ezt a kérdést sokkal árnyaltabban, sokkal differenciáltabban kell megtárgyalnunk és főleg feldolgoznunk. Meg kell tárgyalnunk és fel kell dolgoznunk, mert ennek a nacionalizmusnak, amely a két világháború között tetőzött, amelynek utóhatása igenis itt van közöttünk, olvassuk, halljuk, érezzük gesztusokban, ennek van a legnagyobb veszedeleme, mert e mögött a nacionalizmus mögött már nincs valóságos társadalmi bázis és nincs benne egy szemernyi jóhiszeműség sem. Még ha jóhiszemű és tisztességes emberek is estek áldozatul, koncepciója akkor sem lehet jóhiszemű 1917 után, Európában.

KIRÁLY ISTVÁN

A megbeszélés során — nem utolsó sorban Komlós Aladár hozzászólása révén — felszínre került a vita egyik fő fogyatékosága: a nacionalizmus bírálata nem mindig s nem elég következetesen a kétféle nemzet, kétféle kultúra lenini elve alapján, nem mindig az igazi hazafiság nevében történt. A nacionalizmus burzsoá gondolat: tartalma, jelentése a polgárság történelmi útjának s szerepének megfelelően változik. Haladó lehet, amikor egybeesnek a polgári osztálycélok s a haladás kívánalmai; retrográd tartalommal telítődik, amikor a történelem sodra a burzsoáziával szembekerül. A burzsoázia mellett azonban mindig, a történelem minden szakaszán ott van a nép is: a nacionalizmus mellett ott van az igazi hazaszeretet is, s az előbbi jellegét igazán felmérni csak ezt az utóbbit szem előtt tartva lehet. S a vita olykor ezt mulasztotta el. Innen eredtek bizonyos torzulásai. Csak néhányat kiragadva közölök:

Ha a nacionalizmust nem következetesen az igazi hazafiság oldaláról ítéljük meg, félős, hogy igazolódik, mintegy menlevelet kap a nemzeti nihilizmus. Ezt pedig igazolni nem lehet, ez ellen küzdeni kell. Mert ha efelé eltompul a teoretikus érzék, nem lehet helyesen súlyuknak, jelentőségüknek megfelelően felmérni a nacionalizmus egyes káros jelenségeit sem.

A referátumokban több helyütt előfordul például — különös hangsúllyal — a provincializmus kérdése. A nacionalizmus és a provincializmus közvé szinte egyenlőségjel tevődött. Nem vitás, hogy a magyar nacionalizmusnak egyik jelentős ismérve volt ez. Meglelhető már a rendi nacionalizmusban is. Ezt fejezte ki az „extra Hungariam non est vita” jelszó. Ott élt ez Jókai Új földesurának naiv, romantikus álmaiban. Ott volt a népi írók úgynevezett „hungarocentrikus szemléletében”, amely szűk magyar perspektívából kívánta nézni és megítélni az egész világot. Tény tehát, hogy történelmi útján a magyar nacionalizmusnak mindig egyik járuléka volt a provincializmus. Mégis: ha túlzottan előtérbe állítjuk, ha a nacionalizmust mintegy ezzel azonosítjuk, félős, hogy bírálat nélkül hagyjuk, a nacionalizmusnak más legalább olyan veszélyes formáit. Kemény Zsigmondra vagy Szekfű Gyulára nem lehet ráfogni például, hogy provinciális gondolkodók voltak. De hogy az ő nacionalizmusuk — legalábbis pályájuk egy jelentős, fontos szakaszán — sokkalta károsabb volt a Jókai-féle vagy a népi íróktól képviselt provinciális ízű nacionalizmusnál — az azt hiszem nem lehet vitás. Somogyi Sándor értékes, gondolatgazdag referátumában mégis elmosódott némileg ez a különbség. Jókai úgy került ki a referátumából, mint aki a nacionalizmus csúcsát jelenti, Kemény pedig bizonyos mértékig „tisztán maradt”, sőt vele kapcsolatban elhangzottak olyan megjegyzések is, melyek igaz magyarságszeretetét emlegették, a neve mindvégig ott állt az Arany Jánosé mellett.

Fel kell itt vetni egy irodalomtörténeti problémát. Szerintem nem kötelességünk átvenni azt a Gyulaitól kialakított és áthagyományozott kritikai koncepciót, amely szoros egységben látja és tárgyalja Aranyt és Keményt. Nincsen köztük töretlen egység, sőt az egységnél jelentősebb olykor a különbség. Hogy csak egyetlen tényre utaljak: Arany sohasem tagadta meg a forradalmat, Kemény viszont igen. Márpedig a marxista igényű irodalomtörténetírásban ez nem elhanyagolható mozzanat. Sajnos Somogyi elvtárs mégis adott-nak vette a két író egységét, Arany kapcsán tárgyalta az egész Keménykérdést.

Milyen torzulásokat okozott ez a szemlélet a 67 előtti nacionalizmus értékelésében? Innen eredt mindenekelőtt az, hogy helytelenül rajzolódtak ki a

frontok. Elsikkadtak a Jókai világképében a nacionalizmus mögött is meglevő értékes hazafias vonások, Kemény ellenforradalmi nacionalizmusa viszont szinte felmentést kapott. Pedig Kemény nacionalizmusában először jelent meg az a gondolat, amely szerint magyarnak lenni és forradalomellenesnek lenni egyet jelent. Nem véletlen, hogy a 19 utáni ellenforradalom nacionalista ideológiájának kialakítói Kemény műveivel mentek vissza mint eszmei forráshoz. Nagyon helyes, hogy Somogyi elvtárs bírálta a Jókai világképének provincializmusát, nacionalista vonásait, de sokkal nagyobb erővel kellett volna bíráltni Kemény ellenforradalmi nacionalizmusát. Csak így lehetett volna teljes képet adni.

Ahol a nacionalizmus bírálata nem következetesen népi alapról, az igaz hazafiság alapjáról történik, ahol a nacionalizmust bírálva a kozmopolitizmus felé nem vonódnak éles elvi határok: elkerülhetetlenek az ilyen torzulások. Vádoltak padjára kerül -- nagyon helyesen -- a provinciális vonásokkal telt nacionalizmus, de nem tudja elég mélyen s következetesen felmérni az elemzés a nacionalizmus más, mondjuk így „kulturáltabb”, „szélesebb látókörű” formáit. Az árnyalás pontatlanná válik. Ez történt például az ún. turanizmus kérdésében is. Zempléni Árpád turanizmusát éles szavakkal ítélte el a referátum. S a gondolatot mentegetni hiba is lenne. A mindjobban elprovinciálizáló 48-asságnak egyik kései terméke volt ez a hamis nacionalista illúzió. Mégis a kor nacionalista eszméi között nem ez volt a legveszélyesebb, a legmegtévesztőbb.

Hiszen a turanizmus magyarkodó délibábja mögött ott bújkált egy olyan politikai elképzelés is, amely német vonzásból szeretne volna kiragadni a nemzeti sorsot. Nem véletlen, hogy mikor ez a gondolat utoljára felbukkant, a Magyar Írás c. folyóiratban az 1920-as évek végén: az itt kifejtett valóban zavaros, valóban nacionalista „turáni szláv parasztállam” koncepcióval nemcsak a baloldali erők szálltak vitába, hanem vitába szállt a Szekfű Gyula szerkesztette Magyar Szemle is. S mondani sem kell, hogy a kétféle kritika nem volt azonos. A baloldal bírálatában egy önmagában, elvontan helyes szándékú törekvést védett a kritika a félresiklató nacionalista fertőzéstől. A jobboldal kritikájában viszont az önmagát a megbélyegzett „kismagyar gondolattal” szemben „nagy magyar gondolatnak” nevező ellenforradalmi nacionalizmus tiltakozott egy egyelőre zavaros, de mégis helyes irányba tapogatózó törekvés ellen. Szekfű Gyulát nemcsak a „turáni szláv parasztállam” elképzelésnek provinciális jellege hántotta, hanem sokkalta inkább az, hogy ebben a gondolatban — ha egyelőre zavaros formában is — de a szomszédos keleti népekkel keresett megbékélést egy erjedő lázadó szándék. Szekfű Gyula kritikájában az ellenforradalmi nacionalizmus hoz elválaszthatatlanul hozzátartozó irredentizmus és szovjetellenesség élt vétőjogával.

Félreértés ne essék: nem a provinciális nacionalizmust kívánom védeni ezekkel a megjegyzésekkel, pusztán csak arra szeretnék figyelmeztetni: a nacionalizmus bírálatát nem lehet pusztán a provincializmus kritikájára szűkíteni. Nem provinciális, hanem mondjuk így: kozmopolita alapokon is lehetséges nacionalizmus. Tanulságos példát szolgáltatnak erre a Fejtő Ferenc-féle imperialista zsoldban élő magyarkodók. S a nacionalizmus egyaránt veszélyes, akár „provinciális”, akár „világpolgári”. S csak úgy tudjuk valóban leleplezni, ha a nép, az igazi hazafiság érdekei felől nézzük, ítéljük meg mindig a nemzeti sors élő s időszerű kérdéseit.

S csak így tudjuk igazán megbírálni a provinciális jellegű nacionalizmust.

is. Megint egy példával szeretném ezt érzékeltetni. A vita során elhangzott olyan vélemény is, amely szerint a Bach-korszak képesen nem is lehet szólni negatív értelemben vett, tehát bírálható nacionalizmusról: hiszen a nemzet védte ekkor egy elnyomó hatalommal szemben a maga veszélyeztetett létét. A nacionalizmus hamis értelmezése, tartalmának pontos nem értése rejlik e mögött a gondolat mögött. LENIN több írásában megkülönbözteti a nacionalizmusnak két történelmileg más-más gyökerű, de mégis azonos irányba ható formáját. Különválasztja a nagy népek nacionalizmusát, kiket hódító sovinszta politikára tett hajlamossá történelmi útjuk. S ettől megkülönbözteti a kis népek gyanakvó, elzárkózó, „provinciális”, „helyi” nacionalizmusát, melyet a nemzeti lét állandó fenyegetettsége ültetett el bennük. Bennünket sajátos történelmi utunk a nacionalizmus mindkét formájára egyaránt hajlamossá tett. Hiszen egyszerre voltunk elnyomott s elnyomó nemzet. A legsúlyosabb hiba lenne, ha múltunknak csak a „nagyhatalmi” sovinszta nacionalizmusát ítélnénk el, s nem vennénk számba az elzárkózó, „helyi” nacionalizmus buktató korlátjait. Az a szemlélet, amely nem az igaz hazafiság mércéjével, a nép érdekével mér és ítél, erre pedig könnyen hajlamos. Holott ki nem látná, hogyan mossa el pl. a Bach-korszak idején a „jó magyar ember” megbocsátó fogalmában Jókai nem támadó, hanem „védekező” nacionalizmusa a határvonalat a birtokos osztály és a nép között, hogyan születik meg ennek nyomán a dzsentri-romantika, s hogyan keresztezi ez a szemlélet az igazi hazafiság történelmi érdekeit. Vagy egy másik példát mondva: Szabó Dezsőt senki sem vádolhatja azzal, hogy nagyhatalmi álmai voltak, hogy hódítani vágyott. Senki sem vádolhatja azzal, hogy lenézte az idegen nemzetiségeket. Arról azonban, hogy Szabó Dezső nacionalista, mégpedig mélyen és károsan nacionalista volt, hogy egy csomó beteges, elzárkózó nacionalista előítéletet hordott magában, amelyek keresztették a haladás útjait, az igazi népi érdeket — azt hiszem, vitázni sem kell.

Ezért fontos a kétféle nemzet, kétféle kultúra lenini elvét állandóan szem előtt tartani, ezért lényeges a nacionalizmus problémáit az igazi hazafiság, a népi hazafiság tükrében tárgyalni. Csak így lehet helyesen felmérni s megítélni a nacionalizmus különféle formáit és problémáit, csak így lehet az elzárkózó provinciális jellegű nacionalizmus és a kozmopolita köntösben fellépő nacionalizmus felé, a 30-as évek burzsoá nacionalizmusának egyik kedves műszavával élve: az ún. „kismagyar” és a „nagymagyar gondolat” felé egyaránt határt vonni.

MARTINKÓ ANDRÁS

Tóth Dezső és Somogyi Sándor egyaránt kitűnő referátumaihoz kapcsolódva, három olyan szempontot vetnék fel, melyet a reformkor és az önkényuralom nacionalizmusának majdani teljesebb, árnyaltabb kidolgozása során érdemes lenne a mostaninál erősebben tekintetbe venni.

1. Somogyi Sándor helyesen állapítja meg, hogy az 1850 és 1870 közötti szakaszban — ha a kor legjelesebb íróit tekintjük — nehezen jellemezhető az a különbség, mely a nacionalizmus tekintetében e kort a megelőző reformkortól elkülöníti. Ez igaz, azonban a nacionalizmusnak, de általában a nemzeti ideológia bármely komponensének irodalomtörténeti vizsgálatában módszertanilag nem helyes csak a legnagyobb írók ideológiai álláspontjának vizsgálatára szc.

rítkoznunk. Ezek történetileg, a fejlődés távlatából tekintve, retrospective ugyan igazabban fejezik ki egy-egy korszak ideológiáját, ám szinkron szempontból a közepes vagy éppen ötödrangú írók sokszor (nem mindig!) jellemzőbbek lehetnek. Az önkényuralom éveire például jellemzőbb Lisznyayék provinciális nacionalizmusa, a korabeli „történelmi” drámák, népszínművek ideológiája, mint a legnagyobbak önkínzó gyöttrődése, lelkiismeretvizsgáló igazságkeresése, történelemfilozófiát, nemzeti esztétikát építő szándéka. Barta János említette már, hogy a nagy írónál milyen sok áttételen keresztül jelentkezik bizonyos ideológia. És valóban: a kisebb író a valóságot általában nyersebben, közvetlenebbül, tipizálatlanabban adja, művéből sokkal jobban hiányzik a művészi átélésnek az a bonyolult folyamata, mely ugyanakkor, amikor tükrözés, egyben fénytörés, azaz amikor alakítás, egyben átalakítás is. Ez tehát azt jelenti, hogy egy-egy kor közgondolkodása a kisebb írónál közvetlenebbül, alakítatlanabban lelapogatható, könnyebben megragadható... Ebből a szempontból Tóth Dezsőtől is szívesen hallottam volna valamit például a reform-nacionalizmus és az irodalom elszurnalizálódása közti kapcsolatáról. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a tárca, az életkép, az útirajz, általában a virgonc újdondások műfajai a polgárosodás ütemének meggyorsulását s ezzel kapcsolatban a nacionalizmus polgáribbá válásának folyamatát jelzik... A fordítottjára is egy példa: amikor Tóth Dezső egy kisebb jelentőségű íróhoz, Kuthy Lajoshoz nyúlt, a reform-nacionalizmusnak rögtön egy olyan retrográd vonására mutathatott rá, mint amilyen az antiszemitizmus. (E téren nem is Kuthy az első, Nagy Ignác már megelőzte ebben.) Nem kell persze modern értelemben vett antiszemitizmusra gondolni, hiszen végső soron csak arról van szó, hogy az író egy alakot keres, aki abban a korban kívül áll a már nemzetinek felfogott társadalmon, s aki a műben a nemzet valamely osztályának, rétegének megsértése nélkül a gonoszságokat el fogja követni. Ilyen alak lehetne abban a korban a cigány, de lehetne egy idegen is, ahogy a *Hazai rejtelmek*-ben Móric zsidó mellett valóban egy idegen szerepel gonoszként. (Csak utalok ugyanakkor Petőfinek e kérdésben a 48-as Naplóban képviselt internacionalista humanizmusára.)

2. Egy korszak nacionalizmusáról sohasem lehet egészen tiszta képünk, ha csak a szorosán vett szépirodalmat tekintjük. Mindenképpen kívánatos a határos területeknek, például a publicisztikának, a röpiratoknak, levelezésnek számbavétele is. Ha viszont ez utóbbiakat mellőzzük, akkor egyenlő mértékkel mérjük. Keményt például az előttem szóló Király István sommásan az „ellenforradalmi nacionalista” megjelöléssel intezte el. Ez a röpiratíró Keményre vitathatatlanul helytálló, de ugyancsak nehéz lenne a röpiratok ismerete nélkül kimutatni az ellenforradalmi nacionalizmust Kemény regényeiben, novelláiban, korábban páratlanul modern esztétikai értekezéseiben, nehéz lenne közvetlenül vagy nagyobb mértékben, mint akármelyik kortársánál. Ezzel egyáltalán nem azt akarom mondani, hogy az írot csak szépírói minőségében tekintsük. Éppen ellenkezőleg, hiszen — hogy előlbbi gondolatomhoz visszatérjek — a nem szépirodalmi alkotás is közvetlenebbül, alakítatlanabban mutatja egy-egy író ideológiáját.

3. Végül a reformkori és önkényuralom korabeli nacionalizmus különbségének kérdése. Somogyi Sándor helyesen állapítja meg, hogy a haladó nemzeti ideológia hordozója 1849 után is a nemesség, a haladó középnemesség marad, ennek ellenére a két korszak nacionalizmusa közt — szerintem — minőségi különbség van (nem is beszélve 1867 utánról). Az azonos ideológia és azonos hordozók mellett honnan ered akkor a minőségi különbség?

Véleményem szerint ennek magyarázata az, hogy a reformkor nacionalizmusa minden idilli, idealizáló, illuzionista jellege ellenére is egészében progresszív jelenség. (Ebben a vonatkozásban Tóth Dezső referátumát is egy szöggel derűsebbre kellene elfordítani.) Ez a nacionalizmus végül mégiscsak 1848-ba torkollott, s 1848 előzményeit éppen a haladó és polgárosodó középnemesség nacionalista ideológiája alkotja. A haladást ez ideológia komponenseinek demokratizálódása jelzi, akár a nép-, a történelem- vagy tájszemléletet, akár a nemzeti függetlenség értelmezését, a nemzetiségekkel való viszonyt vagy éppen a nyelv és stílus, illetőleg a nemzeti ars poetica kérdéseit nézzük. 1848—49 után most már ebben az ideológiai összképben egy geológiai vetődés következett be: a rétegek aránya, viszonya a vetődött szakaszban nem változott meg, csak éppen korábbi helyzetéhez képest lejjebb esett. Hiába azonos a kétféle: a fennmaradt és levetődött rétegek összetétele — vagy elhagyva a képes beszédet, — hiába azonos 1849 után a nemzeti ideológia és az ezt hordozó társadalmi osztály, mégsem azonos az 1848 előttivel, mert immár egy korábbi magasabb fejlődési állapottal lehet és kell összehasonlítani. Ezt tették maguk a korabeli írók és kritikusok is. Ez a fejlettebb fok azonban az önkényuralom és a dualizmus korában nem az írók előtt áll, mint a reformkorban, hanem mögöttük, a múltban, amikor is a nemzeti ideológia egy már elért fejlődési fok után az ehhez vezető, tehát alacsonyabb szinten keresi a kontinuitást.

Ez volna tehát a magyarázata a két korszak — a reformkor és az önkényuralom meg a dualizmus — nacionalizmusa közti minőségi különbségnek. Az első korszak a reformkor nagy művével közeledik 1848-hoz, a másik időben is meg nemzet-koncepcióban is távolodik tőle. Ez a távolodás egyben visszalépés is. A visszalépés pedig akkor is retrográd, ha a visszalépő esetleg ugyanolyan távolságra van a céltől, mint afelelő közeledőben egyszer már volt. A visszalépés során ugyanis külsőséggé válik, ami korábban lényeg volt, pusztán irodalmivá, ami azelőtt társadalmi volt.

KISS FERENC

Az itt szóba került problémák közül kettőhöz szeretnék hozzászólni. Az egyik Kosztolányi és Babits ifjúkori nacionalizmusának kérdése, a másik a verstani vitákra vonatkozó tézis.

1. Az előbbi kérdés körül élesen elváltak a nézetek e vita során. Kétségtelen, hogy Kosztolányi korai cikkeiből és levelezéséből úgy a nacionalizmusmint a nemzeti nihilizmus sajátságai is kiolvashatók, bár az utóbbi fogyatékoság nem olyan nagymérvű és nem olyan tartós, mint az előbbi. Hogy a publicisztika és a levelezés ellentmondó tényeit megérthessük, a lírát kell vallatóra fognunk, ebben az esetben Kosztolányi *Magyar versek* c. ciklusát. Ezek a versek, akkoriban fogannak, mikor a Komlós Aladár által idézett magyarkodó levelet írja, tehát 1904—1905 telén, a költő bécsi magánya, a parlamenti harcok izgalmi, a nemzeti felbuzdulás közepette. Az a hazafiság, amely e verseket élteti (Szent László jelenése, Mohács, Zrínyi, a költő, Mátyás választása, Az alföldön, A határ felé, A magyar paraszt stb.) talán felfogott már néhány új mozzanatot Ady Magyar Ugar-látomásából, de lényegében alig üt el a milleniumi évek hazafias közszellemétől. Kosztolányi is büszkeséggel emlegeti népünk keleti eredetét, különleges szilajságát. A harcos, vitéz szittya-erényeket

a nemzeti karakter legjellemzőbb jegyeiként mutatja fel. A képzelete szerinti múltat a diéső és véres vitézkedés mellett keleti voltunkból adódó titokzatos-ság és vad erő tölti ki. Ez az erő azonban nem mindig felemelő, gyakran nevezhetetlen békók, sötét átkok nyugözik. A hatalmát vesztő dzsentrí, a recsegő dualizmus s valami alig sejtethető katasztrófa vesztéshangulata vetítődik vissza a honfoglaló ősökre. A paraszti tárgyú versek is ebben a hazafiságban fogantak. A paraszt nem is valódi társadalmi jellege szerint, hanem a nemesi ősök erényei s a sajátosan felfogott múlt őrzőjeként jelenik meg ezekben a költeményekben: „Bájos parasztvér, büszke magyar leány, Kin ő-s-anyáim bája sugárzik” — írja *A határ felé* c. versében. A líraiság ezekben a versekben nem mondható szimplának, mert a „vad, idegen tűz”-et, mely parasztjai szemében villog, többfajta indíték szítja: ezek egyike az a forrongó, lázas személyesség, mely kedvét leli a véres, tüzes robbanásokban, a konok, vad, arisztokratikus büszkeségben (Közélgő vihar, Gyilkosok, A bal lator, Vészfék), de ez a különös tűz sejtet valamit abból a szociális elégedetlenségből is, amely épp ekkoriban kezd egyre izzóbbá válni. Ez az utóbbi indíték azonban teljesen elhomályosul amellelt a marcona, büszke és titokzatos nomádság mellett, melyet Böethy tankönyveiből, iskolai emlékbeszédekből és Nietschéből gyúrt a maga hajlamaihoz a színpadi hatásokban tetszelgő lázas személyesség.

Hangsúlyozott és összetett tehát ez a hazafiság, de mégsem lesz hatékony. Ott él benne pl. a szabadságharc emléke is, de mesévé szelídülten, a nép pedig csak a nemesi erények őrzőjeként, távoli egzotikumká hígítva. A múlt máig-ható erőit nem képes felidézni, mert nincs eleven kapcsolata a dolgozó embe-
rekkel, akiknek igénye és sorsa eligazíthat a hagyomány kiválasztásánál, érté-
kelésénél. Művészete nem gyökerezik elég mélyen a társadalom termőrétegeibe,
ezért nosztalgikus vagy szólamos a hazafisága, ezért nincs életformáló haté-
konysága. Ezért hajlik olykor sovinizmusra, máskor viszont Aranyt is szíve-
sebben olvasná franciául, csömörig élvezzi a dekadenseket s a nemzeti irodalom
kritériumait a nyelvre szűkíti. A termő élet gazdag átérzése sorsok, elvek, gond-
olatok, színek és ízek új áramait kapcsolhatja az irodalomba; voltaképpen ez
az útja a nemzeti jellegű művészet kialakulásának is. Az ifjú Kosztolányi, aki
tagadja a nép kultúrateremtő képességét, csak később jut el ezekhez az eleven
áramokhoz. Addig sokat ingadozik még a radikálisok kozmopolitizmusa s a
konzervatívok nacionalizmusa között. Mindez amellelt szól, amit Király István
mondott, hogy nacionalizmus és nemzeti közöny ellentétei nem zárják ki egy-
mást, alapjuk egyazon állapot: a társadalom termőerőitől, a fősodrától való
távolság.

Fellelhető ez a kettősség Babitsnál is. Ismeretes, hogy *Petőfi és Arany*
c. tanulmányában Arany népi realizmusa s ezzel együtt költészete nemzeti
jellege lényegében elsikkad. Szempontja egyetemes-lélektani, figyelme a bonyo-
lult, sebzettlelkű, abnormis zsenire irányul. De van ennek a tanulmánynak egy
1905-ből való kéziratós változata, s ebben az arisztokrata Arany, a szó osztály-
értelmében is arisztokrata, idegen parlagi modelljeitől, a közönséges emberek-
től, jellemében nemességünk nemzeti tulajdonságai jutnak kifejezésre — mond-
ja Babits —, és semmi köze a plebejus-forradalmár Petőfihez, aki inkább a
Bakuninokkal rokon. Bizony, a később túlságosan is „egyetemes” szempont
itt még nagyon is provinciális, gentroid jellegű, de az eredmények s az indíté-
kok nem állnak messze egymástól. Igaz, e két tanulmány megírása között öt
év telik el, s ez alatt sokat tisztult Babits szemlélete, de a vita tárgyát képező
kettősség — tartózkodás a plebejus magyarságtól s vonzódás a konzervatív

nacionalizmusához — tisztultabb formában ugyan, de később is megvolt benne is, Kosztolányiban is.

2. Ami Szabolcsi Miklósnak a verstani vitákra vonatkozó tézisét illeti, azzal kapcsolatban egy veszélyre óhajtának rámutatni. Igaz, hogy e viták során a magyar versidomot (csak más név híján nevezem *magyarosnak*, mivel számomra a jambus vagy a hexameter épp olyan nemzeti forma, mint a Mária-siralom képlete) szembeállították és magyarabbnak minősítették egyéb ritmusnemeknél, főleg a jambusnál. Nem volt ez helyes, ellene mond a fejlődés dialektikája és a remekművek egész sora. De az is ártalmas lenne, ha a teoretikusok hibáit az élő gyakorlat, a mai magyar líra nyakába varrnánk. Ennek jelei rémlenek ki olyan cikkekből, mint a LENGYEL BALÁZSÉ az Élet és Irodalom 1960. jan. 8-i számában, de itt-ott HEGEDŰS GÉZA új verstankönyvéből is.

Nem volna helyes figyelmen kívül hagynunk, hogy századunk második negyedétől kezdve, az izmusok utáni új rendeződésben a magyaros ritmus ismét milyen nagy szerephez jutott. Legmeglepőbb, hogy Babits és kortársai, akik korábban jobbra csak stilizáló szándékkal használták, a húszas évek végétől egyre inkább magukénak érzik. Főleg a higgadt, kiérlelt, elégikus líraiság, a tömör, súlyos és egyszerű költői beszéd érzi magához illőnek ezeket a képleteket. Tóth Árpád kései versei közt ilyen szép példái akadnak: *Bazsalikom*, *Kaszáscsillag*, *Hivogató*, *Áldott nyári délután*, *Iffonti jók mulásán*; *Széthullt légiókkal*, *Elég volt a vágta*, *Ez a nap is*. Babitsnál sem ritkaság: *Dobszó*, *A szökevény szerelem*, *Karácsonyi lábadozás*, *Beteg-klapancia* és egyik legszebb költeménye, az *Ősz és tavasz között*. Akad példa Juhász Gyulánál és elvétve Kosztolányinál is, de náluk és ekkori líráinkban általában a nemzeti versidom nem ezekben a homogén formákban nyilatkozik elsősorban. Jóval fontosabb az a szerep, amit a szabadvers megkötésében és az időmértékes sorok taglalásában betölt. Babits későbbi darabjai között pl. gyakori az olyan, amelynek versszerűsége vitathatatlan, ritmusáról bizonyosat mondani mégis nehéz. Nem kétséges, hogy ezekben a versekben több-kevesebb szabályossággal csak az ütemek ismétlődnek, pl. *Tremoló*, *Álmok kusza kertjeiből*, *Ájtatos párbeszéd húsvétra*. Az ütemeknek ez a szerepe, amit a szabadvers partok közé szorításában betölt, egyenértékű a jambuséval. De része van az időmérték átalakításában is: a metrikus sorok szabadabbak, változatosabbak, súlyosabbak lettek általa. Az alaplejtés halakulása vagy megszakadása megszűnt licencia lenni a jó versben, mivel a közben felhangzó ütemek jó egyensúlyban tudják tartani a vers menetét. Ez a szabályozó erő tette lehetővé, hogy a halk és sima időmértéket — főleg a jambust — felváltó érdeesebb, dübörgőbb, hullámzóbb hangzások erős, egységes hatású ritmuszenébe szerveződhetek. Hogyan hatnának pl. ezek az immár klasszikus sorok, ha csak jambusait hallanók, ha nem lenne bennük a jelzett tagolódás:

Atyjafiáért | számot ad a | testvér,
nincs mód | nem menni || ahova te küldtél
Gyakran a | gonosz || fittyet hány a | jóra.
Lám megcsúfoltak || Egek Alkotója!
Szolgádat || pellengérré || állították,
mert gyöngé fegyver || szózat és igazság.

Könnyű észrevennünk, hogy az ütemezés mennyire megnöveli a mondandó súlyát, milyen nagy szerepe van a vallomás elrendelészerű jelentőségében. Ady annak idején már tudta ezt és versei egész sorában kamatoztatta. Juhász

Gyula jambusaiba szintén nagyon gyakran vág bele mélyen a sorfelező metszet („Brummog a bögő, || jaj, de furcsa hang”), s Kosztolányi is egyre szívesebben ágyazta a maga dús és hangos metrumait ilyenfajta ütemes keretbe: „Amit ma tartok, || azt elejtem, Amit ma tudtam || elfelejtem, Az arcomat || kezembe rejtem.” A Nyugat-nemzedék lírájában a harmincas években általánossá válik ez a jelenség, s különösen páros rímű megoldásokban (Juhász Gyulánál ez a gyakori) szembeötlő.

Még erőteljesebb a nemzeti versidom előretörése annak a nemzedéknek a lírájában, melynek tagjai az izmusok forrongása közepette értek költőkké. A nyereséget, amelyhez ezáltal költészetünk jutott, leginkább József Attila versei demonstrálhatják. A súlyos, nehézléptű taglalástól az éteri remegésig, a bontatlan áramlástól a higgadt, kimért lüktetésig, az érdes, csikorgó csörömpöléstől, a ringó, libbenő dallamosságig mindenfajta hangzás egybeolvad az olyan versekben, mint az *Óda, Külvárosi éj, Téli éjszaka, A Dunánál, Hazám*. Idevágó tanulmányok, ha vázlatosan is, de már feltárták e ritmuskompozíciók arányaiban az egyes ritmusnemek, így a magyaros verselés szerepét is. Itt is behizonyosodott, akár Jeszenyin vagy F. G. Lorca esetében, hogy a népköltészet tárháza nem meríthető ki egyszer és mindenkorra, hogy a nagy korok és a fogékony művészek mindig találnak benne ösztönzést vagy folytatásra, feldolgozásra érdemes elemeket. Különösen így van ez századunkban, amikor az egyetemes folklor (elsősorban Afrika és Ázsia népeinek művészete) szinte példátlan erővel és bőséggel árad be a műzenébe, a balettbe és a költészetbe egyaránt.

József Attila után nálunk sem állt meg ez a folyamat. A magyaros ritmus az új magyar lírában is egyre nagyobb szerephez jut. Csanádi Imre, Nagy László, Juhász Ferenc és mások szép költeményeinek egész sora tanúskodik életrevalósága mellett. Hadd ragadjak ki egyet a rengeteg kínálkozó példából. Imre Nagy László *A vasárnap gyönyöre* c. költeményének ismétlődő ritmusképlete:

„Poharat | ürítesz, | csengetsz, | kell ez a | szesz, ez a | láz, 3 | 3 | 2 || 3 | 3 | 1 a
 így ered | mega te | nyelved || s hogy zokog, | hogy magyaráz!” 3 | 3 | 2 || 3 | 3 | 1 a
 Dinamikus, hullámozó, gazdag hangzás ez, s látszatra szimpla magyaros képletekből tevődik össze szinte szabályosan. A sor első felében könnyű ráismernünk Nagy László korábbi verseinek ilyen kurta soraira: „Sajnálom | nagyon a | kedvest, Ropogtat | éretlen egrest”, míg a sor második felében ilyen emlékek kísérelhetnek: „[Fortuna] szekerén | okosan | ülj”. De nemcsak magyaros ritmusemlékek ötvöződnek itt egybe: halljunk csak e szép sorok mellett egy pentametert:

Poharat ürítesz, csengetsz, kell ez a szesz, ez a láz, úuu|úu—|’—||’—uu|’—uu|—
 Régi kor árnya felé visszamerengni mit ér? —uu|—uu|— ||—uu|—uu|—
 A hasonlóság nyilvánvaló, de nem programszerű, hanem magától értődő, hogy az ütem alkatába érlelte a metrikus emlékeket is. Így van ez nemcsak Nagy Lászlónál, de többi fiataljainknál is. Szó sincs itt tehát ósdi nosztalgiákról. Teremtés ez, melynek során újjászületik az agyonstilizált ütemezés, ami által verselésünkben helyreáll a folyamatossága annak a hétszáz éves ritmusnak, mely népünk zenéjében és táncában is közös. Erről lemondani, vagy megbénítani a teoretikusok tévedései miatt, öncsonkítás lenne.

HOPP LAJOS

Jogosnak érzem azokat a korrekciókat, amelyeket részben Komlós, továbbá Bóka és Király elvtársak tettek a vita menetével kapcsolatban. A nacionalizmus fogalmának használata során valóban megtörtént, hogy kiterjesztettük ezt a fogalmat olyan irodalmi jelenségekre, amelyek nem tartoznak bele, máskor túlságosan is sommásan, az osztálytartalom és az osztályharcban betöltött szerepük kellő megvilágításának elhanyagolása következtében, nem határoztuk el határozottan a nacionalizmus különféle árnyalatait. Ebből a szempontból indokolt Martinkó Andrásnak a terminológiára vonatkozó fejtegetése, és különösen fontos Király Istvánnak a népi irodalommal és a népi írók nacionalizmusának megítélésével kapcsolatos megjegyzése. Helyeslem azt a megállapítást is, amelyet a „mérce” alkalmazásának kérdésében tett — az igaz hazafiság, a patriotizmus marxista értelmezésű fogalmának következetesebb érvényesítésének kívánalmára gondolok. Így érthető meg mint új irodalmi jelenség a magyar Tanácsköztársaság irodalmában feltűnő proletár hazaszeretet motívuma, amely a magyar vöröshadseregnek a Tanácsköztársaságra törő kül- és belföldi burzsoá csapatokkal szemben, a proletárdiktatúra védelmében vívott nemzeti, egyben internacionalista harcát tükrözi. Másrészt, ennek szem előtt tartásával ítélni az irodalomtörténetírás azok felett az írások felett, amelyek a Tanácsköztársaság bukása után, az uralkodó osztályoknak a magyar nép és a haza érdekeitől egyaránt távol álló nacionalista-soviniszta lepelbe burkolt „hazaszeretetét” fejezték ki.

Ha a XX. századi irodalom tükrében vizsgáljuk a nacionalizmus problémáját, súlyt kell fektetnünk az irodalomtörténetírás és a nacionalizmus összefüggéseire is. A századforduló után az irodalomtörténetírás módszereit és szemléleti módját tekintve, rámutathatunk olyan nacionalista jelenségekre, amelyek később, tartalmuknál és funkciójuknál fogva káros hatásukkal egészen a felszabadulásig, sőt bizonyos rétegekben azon túl is kísértettek. Bóka László emelte ki a századeleji hivatalos irodalomtörténetírás nacionalista szerepét, melyet a két világháború közötti időszakban az ún. középosztály nevelésében, a magyar értelmiség tudatának elferdítésében játszott. A nacionalista szempontok kidolgozásának egyik fontos periódusa az 1900 utáni első két évtized.

A századforduló táján három pontosabban körülhatárolható szemléleti irány — a pozitivizmus hatására uralkodó helyzetben levő filológiai, a kibontakozó lélektani és a jelentőségét veszített esztétikai szemlélet — közé Beöthy próbált hidat verni annak hangsúlyozásával, hogy „az irodalomtörténet tényei éppen akkor, mikor a legmélyebb és legáltalánosabb okbeli összefüggéseket keressük, a művészi mozzanatra, ennek pontos meghatározására és elemzésére utalnak bennünket”. A lélektani módszer képviselői úgy vélték, hogy kezükben van az egyén és a társadalom lelkiélete törvényeinek kulcsa, s ezáltal a művészi alkotás, sőt az egész irodalom csírájáig tudnak lehatolni. Lassan kikristályosodnak ama bizonyos „legmélyebb és legáltalánosabb okbeli összefüggések”, s a filológiai és a lélektani iránynak az ún. történelmi látásmódban, a pozitivizmus égisze alatt történt egyesülése révén körvonalazzák az irodalmi megismerésnek az akkori értelemben vett tudományjellegét.

Az irodalomtörténetírás eme iránya elfogadott egy olyan tételt, hogy a nemzet és a faj egész szellemi élete a maga oszthatatlanságában, minden árnyalatával az irodalomban revelálódik, vagy egy akkoriban és később is sok válto-

zatban feírt kifejezéssel élve, „az irodalom a nemzeti szellem igazi tükörképe”, amely e szellem eredetét, kibontakozását és fejlődését, kiváló tulajdonságait és hibáit, hanyatlását és diadalát mutatja. Ez a művön át való pontos megismerés — mint vélték — nemcsak az egyéni lélekbe tud behatolni, hanem a kollektivitásába, a fajéba, a nemzetébe is. A millénizmus légkörében vált az irodalomtörténet a magyar szellemi múlt képének „lelkévé”, a nemzeti egyéniség hordozójává.

Az *esprit latin*, *esprit golois*, *esprit germanique* hazai formájaként alakulnak ki Beöthy és Riedl klasszikus megfogalmazásával a magyar léleknek az irodalomból kivont alapvonásai: a faji összetartozás, a nemzeti létfenntartás ösztöne, a politikai érzékenység és az asszimilációs fogékonyság. Ezzel a nacionalista irodalomtörténetírás a nemzeti önismeret egyetlen eszközévé avatta magát és forrásává lett a nacionalizmus szélsőséges változatainak, az uralkodó osztályok nacionalista szólamainak. A hanyatló liberális politikához fűződő kapcsolatai és az aktuális politikumhoz való simulása következtében, a korábbi irodalomtörténetírói gyakorlatban kialakult módszertani elvek is háttérbe szorultak. Kétes értékű szempontjai akadályozták, hogy elfogulatlanul nézzen szembe az irodalmi korszakok változásainak háttérben levő valódi okokkal és az irodalomtörténetírás akkori tudományos feladataival. Ennek a taine-i alapokon felépülő, szintetizálásra törekvő iránynak, amely a magyar irodalom fejlődésében a nemzeti lélek meghatározandó alapvonásait kereste, Beöthy irodalmi kistükre a legjellegzetesebb példája.

Állandó nehézséget okoztak azonban a faji „*verbum veritatis*” elvének érvényesítésekor a régi magyar irodalom egyes fejezetei s az egységbefoglalás csak az egyetemes elv időnkénti feladásával volt lehetséges. Ilyen probléma volt, hogy pl. a latinság, nyelvemlékeink, kódexeink beletartoznak-e a vázolt szintézis elven nyugvó irodalomtörténetbe, hiszen ezekben „a tulajdonképpeni nemzeti léleknek kifejező megnyilvánulásait alig kereshetjük” — mondja Beöthy. Megoldásképpen a magyar irodalom két rétegre oszlott, egy „nemzeti” irodalomra, amely a nemzetetikai, fajpszichológiai és esztétikai szintézis keretébe beleillett, s egy „egyetemes” magyar irodalomra, mely rendezetlen összevisszaságban adatgyűjtésszerűen ölelte magába irodalmunk tényeit. Nem kell bizonygatnunk, hogy az ilyen szintézis elveken nyugvó törekvés a magyar irodalmi fejlődés problémáit nem volt képes megoldani.

E nézetek akkori bírálói, a Lanson-i „*impressionisme limité*” s a szellem-történet hatása nyomán fellépő új szemlélet képviselői a szintézisalkotásnak főleg azt a pozitivistá módját vonták kétségbe, amely az irodalmi tények egyetemes mondanivalóját, a magyar népiség alapjellemvonásait, szellemi alkatának önkényesen értelmezett elemeit domborította ki az irodalomtörténet egészén és annak minden koregységén belül. Már ekkor kiütköztek ennek a nacionalista irodalomszemléletnek súlyos tévedései. Kifogásolták, hogy elhanyagolja irodalmunk egyes fontos jelenségeit, pl. a latinságot, a középkort, a nemzetietlennek mondott XVIII. századot, és nem utolsósorban a „második nemzetietlen kort”, a jelent.

Nem szándékozom itt az irodalomtörténetírás további folyamatát jellemezni. Szeretném azonban hozzáfűzni, hogy a Tanácsköztársaság leverését követő időszakban a nacionalista tendenciák megerősödtek, majd a nyugati fajelméletek hatására egyes esetekben szélsőségesekké váltak. Ugyanakkor az uralkodó osztályok érdekeinek megfelelően ölelkeztek a nemzeti eszményképpé tett *Regnum Marianum* gondolattal. Megindult az irodalomtörténet vallásos

szempontú átcsoportosítása, a vallásos irodalom fejezeteinek szaporítása (l. pl. Pintér összegezésének egymást követő kiadásait a harmincas évekig).

Amikor Szekfű Gyula merész szellemtörténeti fordulattal, a nacionalista szempontú irodalomtörténetírásnak a nemzeti lélek s a magyar-nyelvűség követelményei alapján megformált nemzetietlen XVIII. századával szembe, egyoldalúan és hamisan a Habsburg-magyar katolikus barokk koncepciót állította, nem soká késett az ellaposodó pozitívizmus korrekciója, mondván, hogy a nemzetietlennek bélyegzett kor írói „nemzeti szellemet szolgálnak, és azért, mert az a szellem katolikus, sőt Habsburg-párti, nemzeti jellegét megtagadnunk nem lehet. Egy-egy kor szellemét nem a késői történetíró hajlama és világnézete szabja meg, politikai és világnézeti szempontból ilyen gazdag termést semmibe venni vétek a történeti igazság ellen”. Ezzel az önmagának ellentmondó katolikus szempontú nacionalista felfogással szemben áll egy protestáns nézőpontú, ellenzéki, a maga idejében viszonylag pozitív jellegű, de szintén elfogult nézet, amely a nemzetietlen kor nemzeti tartalmát a Habsburg-magyar katolicizmussal szemben az erdélyi magyar protestantizmusban látja, és az írókat is eszerint osztályozza.

A magyar irodalom történetének és a nemzeti önismeretnek, az irodalomnak és a faji jellegnek, a hagyománykeresés felekezeti szempontjainak tévedéseit korábban sem hagyták szó nélkül. A faj és irodalom kérdésében az első komoly, de óvatos figyelmeztetést Horváth János tette, leszögezve a polgári tudományos vizsgálódás álláspontját (Minerva 1922). A harmincas években Móricz Zsigmond és Négyesy László vitájához József Attila fűzött olyan megjegyzéseket, amelyek szerint a faji szemlélet, a nacionalista magyarkodás útjai zsákutcába vezetnek.

Ismeretesek az e kérdésekkel kapcsolatos legújabb marxista történeti és irodalomtörténeti vizsgálatok. Hangsúlyoznunk kell, hogy a nacionalista jelenségek megbélyegzése mellett, a marxista tudomány korántsem vonja kétségbe a nemzeti jelleget, az igaz hazaszeretet irodalmi jelenségeit, a patriotizmust, a hazafias érzelmek irodalmi megnyilatkozásait. A kettőt azonban el kell és el is tudjuk választani. A felszabadulás után kialakult marxista irodalomtörténetírásnak nem kis erőfeszítésébe került a nacionalizmus megtévesztő szerepének felfedése, téveszméinek bírálata, a magyar irodalom fejlődésének egész folyamatában. A most folyó vitának van egy olyan tanulsága is, amely túllép a szűkebb szakmai kereteken. A vita közben előkerült problémák jelzik, hogy az elkészítendő marxista irodalomtörténeti szintézisnek ebben a vonatkozásban is komoly szerepe lesz, az egyetemi és középiskolai oktatáson kívül is, szocialista kultúránk formálásában, a kommunista hazaszeretetre való nevelésben, a nemzeti hagyományok és sajátosságok helyes, hibáktól mentes értelmezésében.

HORVÁTH KÁROLY

Somogyi Sándor referátuma az 1849 és 1870 közötti irodalmunkban a nacionalista ideológia három típusát állapítja meg. 1. A Jókai-féle koncepció, 2. az irodalmi Deák-párt nacionalizmusa, 3. A Vas Gereben—Lisznyai Kálmán-szerű kismemesi—kispolgári ideológia.

Kezdeném az utóbbival. Ez, mely a magyar kiválóságának, magasabbrendűségének magasztalása, mégpedig egy olyan magyar típusnak, amelyben

jócskán van a századeleji rendi patriotizmus vonásaiból, — kevésbé jelentős a magasabb irodalomban a későbbi fejlődés szempontjából. Azonban egy később is élő, másodrendű, kispolgári rétegekhez szóló alacsonyrendű irodalomban (novellákban, regényekben, szindarabokban) egészen a Horthy-korszakig fontos szerepet játszott, és széles tömegek látását zavarta meg.

A magas irodalom és műveltebb rétegek világnézetének kialakítása szempontjából fontosabb szerepe volt a másik két nacionalista koncepciónak. Somogyi Sándor igen helyes megállapításokat tesz a Kemény—Gyulai és csak részben Arany-féle irányról. Érezhető dolgozatából, hogy ennek a témának kiváló ismerője. Mégis néhány gondolatát szeretném, hogy úgy mondjam, továbbgondolni, néhány megállapítását kiegészíteni.

A Somogyi által hangsúlyozott „megtartás” motívumról ejtenék néhány szót. Mindenekelőtt utalok Barta János felszólalására, hogy 1849 után nem a reformkori humanista nacionalizmus „megtartásáról” van szó, nem arról a hazafiasságról, mely a haladásért és emberiségért való lelkesedést és küzdelmet is magában foglalta, hanem egy leszűkített nemzetiség-megőrzésről az adott viszonyok között. A magyar nemzetiség megtartásáról, de ezt elszakítva a történelem előrehaladó lendületétől, és a más népek nemzeti és szabadságtörekvéseivel való szolidaritástól. Ennek a leszűkülésnek néhány mozzanatára hívnám fel a figyelmet.

Közismert, hogy a Deák-párti nacionalizmusnak élményi alapja a szabadságharc bukása, ideológiai főtétele a forradalomnak mint tévedésnek a korrigálása, a reformkori eredményeknek a forradalom által való eljátszásának a tétele — mint erre Somogyi helyesen utal. Rá kell mutatnunk azonban arra a történetfilozófiai koncepcióra is, amellyel ez a Deák-párti nacionalizmus szoros kapcsolatban van. Keménynek azokra a tételeire gondolok, melyek szerint az újabbkori történelem állandó és megváltozhatatlannak hitt vonása a nagyhatalmak súlygyene, ezt a kis népek forradalma csak ideiglenesen zavarhatja meg, utána a súlygyen helyreáll. Ebből természetesen következik, Kemény ki is mondja, hogy a kis népek forradalmi próbálkozásai eleve kudarcra vannak ítélve, függetlenségi törekvésük szükségszerűen tragikus. Egészen más jellegű, de hasonlóképpen pesszimiztikus-metafizikus az az álláspont is, amelyet Arany fejt ki a „Gondolatok a béke-kongresszus felől” c. versében, hogy ti. mindig lesz elnyomó és elnyomott, és ezért mindig lesz háború is. Ebből a széles európai világtörténelmi távlatból, mely voltaképp egy reakciós korszak állapotának filozófiai általánosítása — következik a leszűkítés, a csak — magyar koncepció.

Eszerint a népek hazájára, a nagyvilágra, a szabadságért harcoló népek szolidaritására nem számíthatunk nemzeti törekvéseink támogatása szempontjából, hiszen a nagyvilágban nem a forradalmi fejlődés, hanem a súlygyen megváltozhatatlan törvénye uralkodik. Tehát saját magunkra kell tekinteni, akik kicsik vagyunk ahhoz, hogy egy ilyen világtörvényt meg tudjunk változtatni. Ez egy európai távlatból, ti. a III. Napóleon—Ferenc József—I. Miklós korabeli Európa helyzetének történelmi-filozófiai általánosításából fakadó, tudatosan leszűkített csak-magyar koncepció, mintegy őse a kismagyar elvnek, és magyar öncélúság nacionalista gondolatának. Így sikkad el a haza és emberiség együttes haladásának reformkori gondolata a 49 utáni korszakban. Ennek a leszűkülésnek másik tényezője szintén a pillanatnyi európai helyzet szemrevétele és az abból levont téves általánosítás. A kor magyarja Európában erős nacionalizmusokat lát: III. Napóleon, majd a harmadik köztársaság

nacionalizmusa, Bismarck politikája, az olasz egyesülési törekvések, a cárok nemzeti türelmetlensége stb. Reakciós és haladó (olasz egység) mozgalmakra egyaránt rányomta bélyegét a nacionalizmus, melyet így ez irány emberei az elkövetkező időszakasz vezető eszméjének tekintettek és mellette a szociális eszmét — a párizsi kommün és a munkásmozgalom ellenére — másodrendűnek és lényegében változást nem hozónak vélték. Arany Hebbel-bírálata valóságos kifejtése e felfogásnak, mint erre Somogyi is igen helyesen utal. Helyes az is, ahogyan Somogyi megmutatja, hogy ez a tévedés milyen ellentmondásos helyzetet teremtett éppen Arany esetében a hun-trilógia körül. A kor nagy nacionalizmusainak számbavétele ismét a kismagyar, az öncélú magyar nacionalista koncepciót erősítette. Arany a pánszláv, a pángermán nacionalizmusra gondolhatott, mikor a magyart „kis fajnak” írja a kozmopolita költészet ellen írt versében, mely „a pusztításnak ellenáll”, a „hatalmos” által terjesztett „nyelvnek, honnak, istenneknek” — ez utóbbin nyilván eszméket értett. (E verssel egy időben kísérő figyelemmel Arany az orosz—török háború eseményeit, és nem sokkal előbb írta fia a „Hunok harcá”-t a germán imperializmus ellen.) A tegnapi referátumban Tóth Dezső felvetette a nacionalizmus és az antikapitalizmus kérdését. Turóczy-Trostler József találóan rámutatott, hogy a reformkorban még nemigen lehet szó igazi antikapitalizmusról, legalábbis az irodalom fővonalában, vagy ha van ilyen, akkor inkább haladó, saint-simonista értelemben. (Szándékosan emlitem az utópisták közül éppen a leginkább osztálybékés gondolkodót.) Annál inkább szó van az antikapitalizmusról a 49 utáni irodalom fővonalában, mégpedig a nacionalista jellegű, ha tetszik romantikus antikapitalizmusról. Arany említett „Gondolatok a béke-kongresszus felől” e. verse is ilyen antikapitalista megnyilatkozás. Kemény számos tanulmányát idézhetnénk — így amit az „Élet és irodalom”-ban írt a birtokos nemesség nemzeti és a burzsoázia kozmopolita jellegéről. Irodalomtudományunk már részletesen kifejtette, hogy ez az antikapitalizmus mennyire az osztrák kapitalizálás elleni tiltakozásból és a nemességnak az idegen főkétől való félelméből táplálkozott. Hivatkozhatom itt a Jókai- és a Madách-értékelésekre. Az idegen tőke veszedelmére utal a „Hunok harca” is, Arany László költeménye. Innen ered a nacionalista koncepciónak vidékre húzódó, elvonuló, de egyben csak befelé tekintő jellege.

A negyedik fontos motívumra, a Kemény-féle józanság-, magyar faji forradalomellenesség-motívumra csak utalok. Szeretném megemlíteni, hogy bár Kemény az ötvenes évek elején kifejtette, az irodalmi Deák-párt tagjai csak 1860 után tették magukévá, Arany pedig voltaképpen sohasem. Az ötvenes években írt Arany-balladákban a magyar forradalmi típus, még később pedig inkább a nemzeti tragikum-gondolat uralkodik Aranynál (Buda halála, a „tűnő nép közt Osszián”-motívum a kozmopolita költészetben). A Kemény-féle és az Arany-féle történetfelfogásból az is következik, hogy ugyanakkor, amikor a történelem menete állandó, az elnyomott kislép mégis szükségszerűen megpróbálkozik a változtatással, ebből szükségszerű következmény a tragikum. A tragikum-látásból pedig nemzeti önmbarcangolás, tragikus életszemlélet következik. Arany „A nagyidai cigányok”-nak már ilyen értelmet ad a „Bolond Istók” II. énekében, ez a nemzeti tragikum jelentkezik a „Buda halála”-ban is, később még megrázóbban, az előbb említett egyéb tényezőktől is táplálva „A régi panasz”-ban. Tehát egy európai távlatú, de hibás pesszimista történetkonceptióból fakadó nemzeti leszűkülés, a nacionalista eszmének, mint a legfontosabb történeti hajtóerőnek a tekintése, a

társadalmi tényezők alávetése a nacionalizmusnak, ugyanakkor antikapitalizmus, a forradalomellenes józanság hirdetése, és tragikus nemzetszemlélet: ez az öröksége az irodalmi Deák-pártnak. E koncepció negatívumait részben mentette az önkényuralom alatti nehéz helyzet, azonban ezt az ideológiát a hivatalos, a nép-nemzeti irány a század végén, a XX. század elején is a teljesen megváltozott körülmények közt tovább vitte, és hadakozott vele a haladó irányzatok ellen. Egy vonása elmaradt az idők folyamán. A tragikus nemzet-koncepció egyre inkább helyet adott a Deák-párt örökösei szemléletében az illúzióknak a millenniumi kor öntelt világában. De a tragikus magyarság-szemlélet feléledt, mégpedig pozitív előjellel és a fiatal Széchenyi, Kölcsey, Vörösmarty nemzetostorozó hagyományával egyesülve Ady magyarságverseiben. És feléledt teljesen negatív értelemben a Horthy-kor irreducible nemzeti önkétségeseiben.

Jókai nemzet-koncepciójának pozitívumaira és negatív vonásaira is rámutatott Somogyi. Helyes, hogy a negatívumok gyújtópontjának a „Jövő század regényé”-t tekinti. Itt nemcsak a Habsburg-párti illúzió a veszélyes, de a magyarság érdemének hipertrófikus felnagyítása is Tatragi Dávid alakjában, ti. hogy a magyar az, aki megoldja a maga tehetségével a világ összes problémáit. A legtöbb regényben azonban a Jókai-hősök romantikus felnagyítottáguk, illúzióosságuk ellenére is a nemzeti erőnek a haladás irányában való megfeszítését hirdetik, ilyen értelemben Jókai művei európai távlatiak.

Tökéletesen egyetértek Király Istvánnak Jókai- és Kemény értékelési szempontjaival. Somogyi dolgozatát azonban a Jókai-kérdésben nem érzem annyira nyugtalanítóknak, mint amilyenek ő látta. Nézetem szerint Somogyi nem állítja Jókairól, hogy különösen provinciális irodalmi jelenség volna. A dolgozat három vonását emelném itt ki: 1. Somogyi kimondja, hogy Jókai európai, bár nem européer, 2. szembeállítja Jókai egész irányát a valóban provinciális Vas Gerebennel és az álnépies iránnyal, 3. olyan Ady idézetet választ ki Jókai jellemzésére, mely Jókai európai távlatú szemléletét állítja előtérbe, igaz, hogy a magyar helyzetet megítélő képességének rovására.

Madách „A civilizátor”-a valóban jellegzetes példája a nemzetiségi helyzet patriarchális szemléletének. Hatni nem hathatott, mert 1880-ban jelent meg először a Gyulai-féle Madách-kiadásban. Ezek alapján úgy módosítanám Somogyi megállapítását, amikor ő Madách-hagyományról beszél, hogy Madách e téren nem jelenthetett ugyan hagyományt, de hagyomány volt az a liberális patriarchális szemlélet, amelynek „A civilizátor” a legjellegzetesebb kifejezése. „A civilizátor” politikai hatást a faszizmus alatt fejtett ki a haladó értelmiség körében: egy haladó szellemű kultúrkör adta elő akkor, amikor Hitler a magyarokat, a románokat, a szlovákokat egymással szemben kijátszotta, és ezeket a reakciós politikai vezetők segítségével a maga szovjet-ellenes háborújába rántotta bele. Ez is arra mutat, hogy „A civilizátor” főmondanivalója az idegen elnyomás elleni tiltakozás, az illúziós patriarchális nemzetiségsszemlélet csak a második vonalat jelenti a műben.

NAGY MAGDA

A vitában felmerült, lehet-e, helyes-e nemesi, rendi nacionalizmusról beszélni. Azt hiszem, a nacionalizmus kategóriáját valóban ki kell terjesztenünk, vigyázva azonban arra, hogy osztálytartalma ne mosódjék el. Ha

ezt figyelembe vesszük, sokkal pontosabban tudunk válaszolni arra, hogy helyes irányú-e és mennyiben haladó az illető réteg, osztályok nacionalizmusa. Erre konkrét példát szeretnék hozni.

Szabolcsi elvtárs téziseiben a népi írók nacionalizmusáról csak egy-két bevezetés szólt. Ha azonban megnézzük, hogy osztálytartalmát illetően milyen ez a nacionalizmus, azt látjuk, hogy a népi írók szembenálltak mind a dzsentroid, mind a polgári nacionalizmussal. Ők már a parasztság felemelkedésének voltak szószólói, bekapcsolódtak az antifeudális küzdelmekbe, társadalmilag is más, feltörő osztályok képviselőivé váltak, tehát elutasították a nemesi és burzsoá nacionalizmust is. Az előbbit azért, mert nacionalizmusukat konzervatívnak tartották, a nemzet felét kiszorította a jogokból, a burzsoá nacionalizmust is elvetették elsősorban romantikus antikapitalista szempontból. Mégis a kétfajta nacionalizmussal: azelőnacionalizmus és a burzsoá nacionalizmussal nem tudtak véglegesen leszámolni, publicisztikájukat s szépirodalmi műveiket is befolyásolta. Ennek oka abban keresendő, hogy demokratikus, plebejusi nemzetszemléletük nem volt eléggé következetes.

A harmincas években jórészt a szegényparasztság képviselői voltak, és a szegényparasztság bizonyos forradalmi törekvéseinek lettek szószólóivá. Szemléletük és hazafiságuk ezért természetesen haladó is volt. De ez a nemzet-szemlélet kétarcú: haladó volt annyiban, amennyiben a történelem antifeudális harcát tartják a magyar nemzet szempontjából is előrevivőnek, igazi hazaszeretettől áthatottnak. A Budai Nagy Antal, Dózsa azután Achim András köré fonódó forradalmi mozgalmakat próbálják újjáértékelni. Ebből a plebejusi hazaszeretettől kiindulva a haladó hagyományokat helyére akarják állítani, nemzeti öntudatra nevelni a parasztságot, és a haladó értelmiséget.

Ekkor már összekapcsolják a nemzeti függetlenségért vívott harcukat a parasztság földhöz való jussáért folytatott harcával, s ezt következetesen hirdetik. A múlt haladó hagyományaira támaszkodnak.

Mégis át-átszínezi nemzetszemléletüket részben a nemesi, részben a burzsoá nacionalizmus. Például a közép-európai birodalmi elképzelésükben a harmincas évek közepén még a nemesi nacionalizmus kerül előtérbe.

Németh László a „közép-európai birodalom” gondolatban kifejti, hogy mi vagyunk a vezetésre legalkalmasabb nép a Duna-medencében. Ez a nemesi nacionalista szemlélet később módosul, de az elit gondolat, az erkölcsi forradalom előtérbenyomulása újra a régi arisztokratikus nemzetszemléletet idézi. Bizonyos fókig átszínezi a burzsoá nacionalista szemlélet is nézeteiket, különösen a későbbi (39—40-es) években kifejtett közép-európai koncepciójukban, amikor már a baráti szomszédos népek földreformjait állítják előtérbe és azok polgári, antifeudális harcaikat a magyarság elé állítják követendő példaképnek. Ekkor már a román, jugoszláv és cseh földreformot helyesnek tartják, s a polgári fejlődés vívmányaként értékelik, s azt Magyarország számára is hasznosnak tartják.

Ugyancsak haladó a nemzetszemléletük akkor, amikor 1935-ben a Komintern VII. kongresszusán, a népfrontpolitika kerül előtérbe. A kommunisták Magyarországi Pártja is a népfrontpolitikát, a nemzeti egységre való törekvést hirdette meg, s ezzel hatást gyakorol elsősorban az írókra, s más értelmiségiekre is.

A népi írók itt valóban haladók, mert felsorakoztatják történelmünknek azokat a fordulópontjait és buktatóit, amelyekben nagyon sok vérvesztéség-

gel, de mégis kiharcoltuk nemzeti függetlenségünket, megálltuk a helyünket. Ezekre tanítják a magyar népet, mert elsősorban ezekből tanulnak a magyarok nemzeti öntudatot és tanulják meg a nemzeti hagyományok megbecsülését. Ekkor a népi írókat az igazi hazafiságra buzdító írásaik, publicisztikai és szépirodalmi műveik nemzetszemléletükben is haladókká teszik.

Nézzük meg azonban, miért nem érvényesülhet maradék nélkül a plebejusi nemzetszemlélet a népi írók műveiben. Elsősorban azért, mert a magyar társadalomból nem a leghaladottabb osztályra számítanak, nem azt tartják a nemzet erejének, a nemzetet előrevivő és a függetlenséget kivívó erőnek. A parasztságot teszik meg a megmaradás irányában ható legfőbb politikai és társadalmi erőnek. Ezzel azután párosulnak misztikus nacionalista elképzelések. A népi írók közül egyesek elmentek egészen a faji tudatig, addig, hogy a parasztságban van meg valóban a magyar őserő, az tartja a magyarságot, az a törzsöke, benne fejeződik ki legjobban a magyar lélek, a magyar öntudat.

Illyés Gyula régi és mai tanulmányjaiban verseiben ez ellen lép fel. Pl. az egyik 1954-ben írt versében a Kárpátokhoz érkezett csapatnak válaszítani kell, hogy rábizzák-e idegen nőkre a magyarság tovább szaporodását, vagy visszamennek az őshazába, mert köt a vérségi kötelék, a mongol arc, a hun pupilla.

— „Röpüljön szét, mint istenlángja-ért fa,
Attila király vére maradéka!”

kérdezi Illyés s mégsem tudja a rokon világ Árpád fejedelmet a vers szerint visszatántorítani a válaszütről, mert az örökös ígát jelentene s inkább vállalja Árpád az „idegen arcú és idegen termetű” utódokat, akik latin, szláv, germán anyáktól lesznek. Lemond a „magyar” tulajdonságokról, a „magyar” génekről s „vért lelkét” váltva, az új hazát, a szabadságot választja. Az „ősi” tulajdonságoknak, vérségi köteléknek szembeállítására a minden népet jellemző szabadságvágygal Illyés lírájában máshol is megnyilatkozik.

Németh László sem köti magát, még annyira sem a magyar nemzeti irodalomhoz, mint a 30-as években. Akkor is felvetette ugyan a magyarság és európaiság szintézisét, de az Égető Eszterben szembe is állítja (talán túlzottan is) a magyar nemzeti irodalmat a világirodalommal. „Azt, hogy minden népnek teljes eredeti irodalmának, sőt kultúrájának kell lennie, a romantika találta ki, alig több 150esztendősnél” — írja az Égető Eszter c. regényében. Méhes — akiről a „Magyar műhely” c. tanulmányából tudjuk, hogy az író gondolatának tolmácsolója — azt mondja; hogy a „nemzeti irodalom, amelybe az életét beleadta, zsákutca . . .” Az elszigetelt nemzeti politikát kritizálva azonban pozitív választ ad Németh László a kis népek jövőjét illetően, mikor kijelöli az „egy emberiség” útját, amelyben meg lesz a kis népeknek a szerepük.

A „Magyar műhely”-ben ugyan még zavarólag hat Németh Lászlónak az a koncepciója, hogy nekünk magyaroknak van leginkább küldetésünk arra, hogy a „keleti lelkét” és a „nyugati európai műveltséget” szintézisbe olvasszuk. Tudniillik a „keleti lélek” és a „nyugati módszer” bizonyos fokig újra elvonattá és misztikussá teszi a nemzet fogalmát, különösen a mozdulatlannak, ősinek, osztályon felülinek felfogott „keleti lélek”. Különben is, ha az ösztönt csak keletivé tesszük, a tudatosságot nyugativá, már akkor is ellentmondásba bonyolódunk s teljesen kizárjuk a társadalom egyes rétegei-

ben éppen a társadalmi körülmények, az osztályhelyzet következtében kialakult ösztönt, tulajdonságot, „lelket”. Ezek az újra visszatérő örök jegyként kezelt tulajdonságok nem biztosíthatják a szintézist s nem tehetik magyar feladattá egy új európaiság kialakítását sem, mert a „keleti ösztön” éppúgy absztrakció, mint a „nyugati módszer” és tudatosság, s így a „magyar nemzet” is ilyenformán osztálytartalmától megfosztott laboratóriumi kategóriává válik.

Nem a keleti lélek adja meg a magyar irodalomnak sem a szépségeit, sem a világirodalmivá növekvő nagyságát, hanem amit a magyar írók erről a magyar életről igazán és költőien el tudtak mondani. Marx azt mondja, hogy csak az tud igazán világviszonylatban is értékeset alkotni az irodalomban, aki saját nemzetének kincsét a legtisztábban és legigazabban tudja felszínre hozni, csak az tud a világirodalomnak valami megjegyezhető és megtartandót mondani, az egész emberiség számára értéket adni, aki nagyon jól ismeri saját nemzetét, annak minden osztályát s híven, időtálló költészettel ábrázolni tudja népének a haladásért vívott harcát.

A hazaszereteten alapuló nemzeti büszkeség ma is áthatja népünket szerető, de az egész emberiség haladásáért küzdő íróink műveit s ha néha vissza-visszatér az osztálytartalmától elszakított nemzetszemlélet, ez mind ritkábban kap hangot s különösen szépirodalmi műveink a szocializmust építő társadalmunknak megfelelően együtt tükrözik a hazafias érzést a világ minden békeszerető népével érzett szolidaritással.

SOMOGYI SÁNDOR válasza

Engedjék meg, hogy legelőször is köszönetet mondjak a felszólalóknak és a vita résztvevőinek.

A legelső, szinte mindenki által érintett kérdés a terminológiát illeti. Ehhez csak annyi megjegyezni valóm van, hogy nagyjában-egészében osztom Klaniczay elvtárs tegnapi megjegyzéseit. A nacionalizmust történelmi, a patriotizmust pedig erkölcsi kategóriának tartom.

Barta elvtárs azt mondta, hogy nem annyira elvek szerint csoportosítottam mondanivalómat, mint inkább személyek és irányzatok szerint. Ez csakugyan így van. Megmondom, hogy miért, és ezt részben válaszul szánom Király elvtársnak is.

Király elvtárs joggal aggódik irodalmunk, tudományágunk elvi tisztaságáért. Ő teljes joggal tett különbséget — annál is inkább, mert megjegyzéseit ebben a vonatkozásban magam is osztom — Arany János és Kemény Zsigmond, illetve Jókai között. A kérdés exponálását illetőleg igaza van. Hiszen van-e valaki, aki a *Forradalom után* vagy a *Még egy szó a forradalom után* elolvasását követően azt mondaná, hogy Kemény Zsigmond — politikai vonatkozásokban — nem ellenforradalmár? És vajon ki mondhatná Arany Jánosra ugyanezt? Nyilvánvaló, hogy 1848/49 megítélésében óriási különbség van köztük. Ha mármint ki kell térni az ilyen nyilvánvaló különbségekre, — mint ahogyan szükségképpen ki kell térni — úgy eleve túllépünk az irodalomban jelentkező nacionalizmus határain. És ez elkerülhetetlen. Vitánk egyik fő tanulsága ebben jelölhető. Mindinkább közelednünk kell a történeti, a közgondolkodást, a filozófiatörténetet illető kutatásokhoz, hogy e korszak becsületese, marxista szemléletű képét meg tudjuk formálni.

Király elvtárs Kemény Zsigmond ellenforradalmiságáról, illetve Arany János ettől eltérő történet szemléletéről, írói megnyilvánulásairól beszélt. Megvallom: ez a kétely megvolt bennem is. Töprengtem azon, hogy beszéljek-e Csengery Antal és Danielik János egy ismert, ám nem eleget említett vitájáról. Ismeretes tény ugyanis, hogy Ipolyi Arnoldnak az 1850-es évek derekán megjelent *Magyar mythológiáját* Arany mennyire tisztelte, mégpedig úgy, hogy *merített is abból*. A filológiai vizsgálódások ezt pontosan bebizonyították. Csengery Antal viszont, — ki közjogi vonatkozásokban az egyik leghareosabb Deák-párti volt, Deák Ferencnek mondhatni jobb keze — a kiegyezés előkészítésének érdekében (mert ennek közgondolkozást, irodalmat illető vonatkozásai is vannak) szinte polgári világnézeti alapról zúzta szét Ipolyinak eme tarthatatlan, bár jószándékú nacionalista szempontokat követő, és kiagyalt, humbug-mythológiáját! Az is közismert, hogy Csengery e tárgyban tartott székfoglalója Szilágyi Ferenc Budapesti Hirlapjában, tehát a kormány hivatalos lapjában jelent meg, és ugyaneként az is, hogy a klerikóreakciós Religio, Danielik János püspök lapja, — azon Danieliké, ki egyébként Kemény Zsigmond ivótársa és jópajtása volt —, ezen Csengery-bírálatot miképpen szidalmazta. Végezetül az is bizonyítható, hogy Csengerynek, — ki más, elvi vonatkozásokban csakugyan Kemény barátja volt — mi volt a véleménye e válaszról, valamint Danielik szerepéről, illetve Danielik és Kemény barátkozásáról.

Mindezt csak azért említem, hogy jelezzem: e korszak nacionalizmusa távolról sem egyértelmű, ellenkezőleg: felettébb szövevényes. Meggyőződésem, hogy e problémakört csak akkor fogjuk megnyugtatóan feldolgozni, ha sort kerítünk a komplex kutatásokra, azokra, melyek világossá teszik, e korszak történetében az irodalmi és a nem irodalmi jelenségek mennyire egymásba játszanak. Egyébként hangsúlyozom: mindazzal, amit Király elvtárs mondott, egyetértek. Megjegyzéseit, melyek e kérdés-komplexumot illetik, magam is osztom.

Mindennek ellenére, ha azt mondjuk, hogy a népnemzeti irányzaton belül Kemény és Arany bizonyos mértékben együtt vannak, az még nem minősíthető kettejük maradéktalan azonosításának. Viszont — futólag említve — ténykérdés az is, hogy a Csengery Antal és Kemény Zsigmond szerkesztette *Magyar nép könyvének* (1854—56) az egyik leghatásosabb és a szerkesztőktől legtöbbször becsült dolgozótársa épp Arany János volt. Ugyanígy ténykérdés az is, hogy milyen nagy hatással volt Aranyra Kemény Zsigmond emlékezetes Toldi-cikke, hogy azt Arany János mennyire akceptálta, — hogy annak értelmében bizonyos változtatásokat hajtott végre az autográf szövegen! Ugyaneként az is ténykérdés, hogy Arany János gyakran hangoztatta: megtisztelésnek venné, ha Kemény Zsigmond és Eötvös József végre meglátogatná őt stb. stb. Hangsúlyozom tehát: bár különböznek is egymástól, vannak kérdések — mégpedig olyanok, amelyek nem mellőzhetőek —, amelyekben egy véleményen vannak.

Ami a Jókai-ügyet illeti, maradék nélkül egyetértek Király elvtárral. Jókai csakugyan nemzeti missziót töltött be az önkényuralom korában. Mondom ezt annál is inkább, mivel hasonló meggyőződésemet hangoztattam referátumomban is. Említettem, hogy Jókai az illúzióknak élt, és említettem azt is, hogy az övéhez hasonló illúzióknak e korszakban nemzetébrasztó, nemzetiség megtartó funkciójuk volt. Mindennek persze nem mond ellent, hogy Jókai Mór tiszteletre méltó és főhajtásunkat érdemlő hazafias gesztusa mégsem helyeselhető maradéktalanul. Jókainak eme ellentmondásos korból

következő funkciója — mint említettem is — úgy alakult, hogy 1848-at nagyjában és egészében mégiscsak 1867-es alapról ábrázolta. Tévedés azonban ne essék: 1867-en nem azt értem, amit — szükségszerű és mégis elhibázott történelmi útkereszteződésből a dualizmus és a millennium korszaka csinált!

Barta elvtárs említette az irodalmi Deák-párt kérdésesoportját, és azt is, hogy szerinte mikor keletkezett a népnemzeti csoportosulás. Komlós elvtárs mindeerre találó választ adott. Ezzel kapcsolatban csak annyit jegyzek meg, hogy túl Salamon Ferenc bizonyítékain, e csoportosulással már 1853-ban számolnunk kell. Ismeretes tény — a kortársak visszaemlékezései egyaránt erről tanúskodnak —, hogy a Pákh Albert és Gyulai Pál szerkesztette Szépirodalmi Lapok szerkesztésében Kemény Zsigmond, Csengery Antal, Salamon Ferenc és a párt többi korifeusai egyaránt részt vettek. Az említettek állandóan!

Felvetődött az is, hogy a nacionalizmust illető transzportált jelenségeket nem vettem eléggé figyelembe. Ez maradéktalanul igaz, ám az is, hogy mindezeknek a figyelembevétele a további vizsgálódásokra tartozik. A Barta elvtárs említette esztétikai kérdésekről például meg kell jegyezni, hogy ezek vizsgálata előbb-utóbb elkerülhetetlenül szükséges lesz. A nacionalizmus ugyanis egyes esetekben csakugyan elősegítője volt az esztétikai színvonal-süllyedésnek. Török János például, mint 1853—54-ben a Pesti Napló szerkesztője, egyaránt dicséri Tóth Kálmánt, Lisznyai Kálmánt, Arany Jánost és Jókai Mórt. Szinte egyazon tirádákkal illeti őket, és csupán magyar, nemzeti témáik miatt! Gyulai Pál — ez ugyancsak közismert tény — épp ezen háborodik fel, és írja korszakos jelentőségű *Szépirodalmi Szemléjét*. Mindehhez csak annyit fűznék, mégpedig azért, hogy újból utaljak a korszak rendkívüli bonyolultságára: ugyanazon Török Jánosról van szó, ki mindezzel egyidejűleg Bécsnek, az abszolutisztikus—centralista irányzatnak is jó szolgálatokat tett, pl. az államkölesönök népszerűsítésével, — gyakori politikai pálfordulásaival (ezt tükröző háromszoros vallás-cseréjével) stb. hasonlóképpen.

Ami a nemzetiségi kérdést illető idilli ábrázolást illeti, az elhangzott megjegyzéseket helyesnek tartom. Azt hasonlóképpen, — mint ezt Komlós elvtárs hangoztatta —, hogy az 1848-as párt hajlamosabb volt a nacionalizmusra, mint az 1867-es; hogy ez a nacionalizmus a parasztságot illetően kirekesztőbb jellegű volt, mint a reformkori.

Komlós elvtárs ugyanitt említette Vajda és Mocsáry nevét. Ők ebben a vonatkozásban csakugyan kimaradtak a vizsgálódás során. De szükségképpen maradtak ki. A korszak egészét illető nacionalizmus feldolgozásakor kétségtelen, hogy mind a politikus Vajda, mind a politikus Mocsáry megkapják majd a maguk megillető helyét.

Sziklay elvtárs kiegészítéseire csak köszönettel válaszolhatok. Vajda György Mihály elvtárs megjegyzéseire hasonlóképpen.

Végül még egy-két megjegyzést tennék Király, illetve Komlós elvtárs felszólalásával kapcsolatban.

Komlós elvtárs kifogásolta, hogy nem teszek különbséget az önkényuralom jogos nemzeti érzése és az 1870-es, 1880-as évek nacionalizmusa között. Nacionalizmuson én azt értem, amire a bevezetőben utaltam már. Szerintem az önkényuralom nacionalizmusa még igen jelentős, komoly értékeket hordoz, a hazafiúi helytállás szép példáival büszkélkedik, mégpedig annak ellenére is, hogy már e korban találkozhatunk olyan jelenségekkel, melyek egyidejűleg a hanyatlás időszakát is előlegezik.

Komlós elvtárs *A civilizátorról* azt mondotta, hogy ebben az időben „nem volt kunszt így beszélni”. Szerintem pedig „kunszt” volt, még akkor is, ha e mű csak utóbb jelent meg nyomtatásban. Legyen szabad arra utalnom, hogy Madách épp a forradalom idején, a nemzetiségi polgárháborúban vesztette el egyik nőtestvérét — tudjuk: milyen körülmények között —, valamint arra, hogy ugyanő épp e nőtestvére halálára írt versében nyújt — szinte a holttest felett! — baráti békejobbot a nemzetiségeknek! Bizton állítom: ehhez hasonló gesztussal e korszakban nem találkozunk. Én ezt a Madáchot érzem *A civilizátor*-ban; az író meggyőződése itt is, ott is egy és ugyanaz. Madách e művét, ha asztalfiókja számára is, de megírta.

Komlós elvtárs azt is említette, hogy Eötvös József lapja és Deákék álláspontja ennél nagyobb horderejű volt. Ez igaz. Ám hozzátehetem: a közgondolkodás alakulását illetőleg, tehát nem irodalmi vonatkozásokban. Éppen ezért biztosnak mondható: ha e korszak egészét fogjuk vizsgálni, — mármint a nacionalizmust illetőleg —, kétségtelen, hogy Deákék álláspontja nagyobbat ölelőnek, nagyobbávúnak bizonyul majd, mint Madách próbálkozása. De hangsúlyozom: irodalmi vonatkozásokban — ez a meggyőződésem — ekkor is Madáché lesz az érdem.

Ami Thaly Kálmánt illeti: igaz, hogy Szász Károly terjedelmes bírálatot ír a *Kárpáti kőről*. Utalok azonban Tolnai Lajos visszaemlékezésére, ki azt írta Szászról: Arany János őt nem sokra becsülte. Költői képességeit finoman lemosolyogta. Hiszen köztudott, hogy Szász Károly jóval többet és többfélét írt, mint amennyire képességeiből telt volna. Szász volt azon ember, akinek Arany János, az örökös kéziratgondokkal küszködő szerkesztő egyszerűen átírt: írj holnapra ezt vagy azt, és Szász megírta. Ha kellett vezércikket, ha kellett tanulmányt az újabb külföldi költészetéről; olyat, amelyet, de megírta.

Komlós Aladár: De Thaly verseit is közölte!

Somogyi Sándor: De azután, hogy Arany finoman megírta Gyulai-nak: ismertetné-e Thaly verseskötetét, ki az ő szemében az ő epigonjának tűnik, s akit éppen ezért nem óhajt recenzálni. Mondani sem kell, hogy Gyulai válasza az órá oly gyakran jellemző taktikus hallgatás volt; így nem került sor arra, hogy Szász írja meg a recenziót!

Komlós Aladár: Mi köze ennek a nacionalizmushoz? Arany vagy Gyulai nacionalizmusához?

Somogyi Sándor: Nem Arany, vagy Gyulai nacionalizmusához, hanem ahhoz, hogy a nacionalista célok alapján fogant népnemzeti iskolának tagadhatatlan, ám hanyatló tendenciát követő tagja volt Thaly Kálmán; ahhoz, hogy eme iskola elsőkélyesülését, az utódok epigon jellegét már Arany is észreveszi.

Komlós Aladár: én arra utaltam, hogy a népnemzeti iskola Thalyval már hanyatló szakaszához érkezett el, — idéztem is Thaly egy versét, mely nemesupán „esztétikai” érdekű.

Somogyi Sándor: Végül azt hoznám szóba, hogy Király elvtárs Kemény Zsigmond kapcsán megemlítette Szekfű Gyula nevét. E párhuzam újból a tárgyalt korszak komplexitására, az e korban jelentkező nacionalizmus komplexitására hívja fel figyelmünket. Kemény Zsigmond a magyarságot „béketűrő”, „jósándékú” kis népnek tüntette fel, amelyeknek bele kellett nyugodnia sorsába. Nem kétséges, hogy a Horthy-korszak hivatalos történelemírása, tudomány- és kulturális politikája sok tekintetben ebből a kis

népkonceptióból táplálkozott, — a német szövetség reakciós elméletét illetőleg mindenesetre ebből. A baj azonban ott van, hogy eme reakciós koncepció, sajnos, a Horthy-korszakot is túlélte: emlékezzünk csak az 1956-os ellenforradalmat követő, Kemény elvtelen renaissance-át szolgáló próbálkozásokra! Mindezt csak azért említem meg, hogy befejezésül és újból hangsúlyozzam: e korszak nacionalizmusának komplex, marxista feldolgozására mennyire szükség van.

TOLNAI GÁBOR zárószava

Mindössze az a feladatomban, hogy értékeljem a vitát, hangsúlyozva néhány olyan kérdést, ami kétnapos megbeszélésünknek legfontosabb eleme volt.

A kétnapos vita során harminchatan szólaltak fel. Nagy szám ez, különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a harminchat felszólaló kivétel nélkül arra törekedett, hogy előre vigye a problémák megoldását. Jóleső jelenség — ha nem is új vonása vitáinknak, hiszen többéves hagyomány van mögötte —, hogy semmi nyoma nem volt a személyeskedésnek; a vita valóban az elvi kérdések körül forgott minden esetben.

A vita egészében értékes, eredményes volt és elérte azt a célt, amit az Intézet a nacionalizmus napirendre tűzésével elérni óhajtott. Megnyitó szavaimban úgy nyilatkoztam, hogy a legelevenebb kérdések egyikébe igyekszik beleszólni vitánk, mégpedig tudományos, történeti analízissel. Azt hiszem, amit a referátumok ismeretében előre mondtam, a hozzászólások alapján vonatkozik az egész vitára. Azt sem lenne helyes elhallgatni, hogy voltak a vitának hiányosságai. A hiányosságok megemlítésével szeretném mondandóimat kezdeni, azután térek majd rá azokra a főkérdésekre, amelyeket a vita legfontosabb eredményeinek tartok.

Mik voltak vitánk hiányai?

Egyszer-kétszer történetietlen irányba kanyarodott a nacionalizmus értelmezése. A történetietlen értelmezés nyomán azonban — és ez viszont örvendetes — a következő felszólalásokban a történetietlen megjegyzések többnyire kiküszöbölődtek.

A vita hibái közé tartozik — amit Király István elvtárs is megemlített —, hogy a nacionalizmus bírálata csak az igaz hazafiság oldaláról történhetik, s mondjuk meg, hogy nem egy felszólalásban nem ilyen szemlélettel történt a nacionalizmus bírálata.

Voltak felszólalások, amelyek csak belülről, hungarocentrikusan vizsgálták a problémát. Nem egy esetben segített volna — mint ahogy egyes rokonterületek, kapcsolódó tudományterületek felszólalói segítettek is — a külföldi párhuzamok felsorakoztatása, például a német, az osztrák, és különösen a kelet-európai népek nacionalista eszmélkedésének a felidézése.

Helyes lett volna, ha a magyar, a szlovák, a román stb. ellentétek — mégpedig a nacionalizmus során felmerülő ellentétek — felsorakoztatása mellett több szó esett volna a kapcsolatokról, az összefűző szálakról. Enélkül elemzéseink bizonyos értelemben egy síkon mozognak.

Általában: a referátumokkal kapcsolatban, a felszólalók — hogy most már az eredményekre térjek át — igen sok hasznos kiegészítést tettek. Újabb vitáink jó szellemét mutatja, hogy a referátumok írói helyesen reagáltak az

észrevételekre, és magukévá tették — amikor magukévá tudták tenni — a nézetükkel ellenkező, kiegészítő megjegyzéseket is.

Világos lett számunkra — az imént említett kérdéshez kapcsolódik ez —, hogy nemzetközi távlat nélkül a nacionalizmus elemzését sem lehet helyesen megoldani. A kétnapos vita során az is eredmény volt, hogy a nemzetközi távlat elemzésének kérdése nemcsak mint kíváncsi merült fel, hanem a kíváncsalmon túl több felszólaló konkrét, ilyen irányú analízist is nyújtott a referátumok kiegészítéséül.

Nem lehet célo, hogy minden részlettel foglalkozzam, ami a vita során felmerült. Azonban annyit megjegyeznék, hogy egy sor részletkérdéssel kapcsolatban is felmerültek új problémák. Hogy a régi irodalom területéről említsek egy példát: a *hungaricus tudat* kérdése, ami új eredményekhez vezetheti a kutatást. Vagy egy későbbi kérdés: megvilágosodott számunkra, hogy 1830-körül valami olyan probléma van irodalmunkban, amit az eddigi vita, Tóth Dezső elvtárs referátuma és a hozzá kapcsolódó felszólalások nem oldottak meg teljes mértékben.

Nagyon hasznos volt az a kérdésfelvetés, hogy a nacionalizmus a művészi formák útján is terjed, s egyúttal elébünk írta a feladatot: a nacionalizmusnak a művészi formák által való terjedésének elemzésére.

Értekes eleme volt vitánk, — ami kifejezésre jutott mind a négy referátumban és a referátumokhoz kapcsolódó felszólalásokban is, — hogy irodalmunkat valóban dialektikusan igyekszünk nézni, a nacionalizmus elemzésekor is. Ha most még nem is fogalmaztatott meg, de azt hiszem megfogalmazásra készen áll a vita nyomán, az eddigi fogalmazásainknál pontosabb megfogalmazása a magyar nacionalizmusnak, a különböző évszázadokban, az előzmények idején és a XIX. és a XX. században megragadható fő vonásai alapján.

A vita első napján, az első referátum után, sokakban az az érzés támadhatott, egy ideig, hogy talán messze szaladunk, nacionalizmust keresünk ott is, ahol történelmileg nacionalizmusról valójában még nem lehet beszélni. De a kezdeti korszakkal foglalkozó referátum ugyanúgy, mint a hozzá kapcsolódó vita, lényegében annak tudatában analizált, hogy a magyar nacionalizmus genézisét keresse régi irodalmunk századaiban.

Érdekes megfigyelés volt az első referátummal kapcsolatos vitában, hogy régi irodalmunkban a feudális nemzettudaton túlmutató jelenségek is vannak: például az erdélyi nemesi tudatnak bizonyos értelemben vett polgári vonásaiban.

További kutatást kívánó kérdésfelvetés volt, hogy a történelem során a nemesi nacionalizmus a népmozgalmak hatására módosult. Érdekes ehhez hozzáfűzni, hogy a későbbi időszakokban pedig más jelenségek befolyására módosult a nacionalizmus, mégpedig ugyancsak pozitív irányba. Így a két világháború között, az illegális párt népfrontpolitikájának jelenléte a harmadikutas nacionalizmussal szemben, általában az illegális párt befolyása akár a népi, akár a polgári írók alkotásaira.

A vita legfőbb értéke talán az volt, hogy szakszerű, tudományos alapos-sággal, de mindig az élő jelen felé mutattak a kérdésfelvetések. Jelzés történt például arra is, — nagyon helyesen — hogy a náciizmus milyen messzire nyúlt a maga őskeresésekor. Hadd említsem meg itt, a náciizmus útjára tért berlini professzornak, Julius Peterseennek a könyvét, amelyben a harmadik birodalom „előharcosait” az egyházatyák működéséig igyekezett „megkeresni”

a múltban. Világos lett számunkra a vita nyomán, hogy a nacionalizmus haladó szakaszaiban egységet alkot a patriotizmussal, hanyatló szakaszaiban pedig reakcióssá válik, haladásellenes szerepet tölt be.

Befejezésül mindössze ennyit: a vita során szinte programszerűen felvetődtek az új teendők, a további munkálatok legfőbb irányvonalai. Vitánk megindított egy folyamatot, s mostani kétnapos megbeszéléseinkkel ez a folyamat nem zárult le, hanem folytatódni fog, mint ahogy eddigi vitáink is — kezdve az öt évvel ezelőtti realizmus vitától — voltaképpen akkor vették kezdetüket, amikor az első nyilvános viták befejeződtek.

A népi írók harmadikutas nacionalizmusával kapcsolatban megjelent párt dokumentum és a nemrég kiadott nacionalizmus tézisek után az irodalomtörténészek előtt is világosan állt a nacionalizmus lényege, a nacionalizmus alapvonása. Mégis a kétnapos vitán, éppen azáltal, hogy egész irodalmunk fejlődését végigkísértük, még világosabbá, még konkrétábbá vált egy sor eddigi tétel; a történeti analízissel alátámasztott tételek mindig meggyőző és megvilágosító erejűek.

Köszönöm a vitán megjelentek részvételét; elsősorban köszönetet mondok azoknak, akik a referátumokat írták, és azoknak, akik a vitában aktívan részt vettek.